

XIX ir XX amžių filosofija

MOKSLO VERTYBINIO NEUTRALUMO PROBLEMA XX A. FILOSOFIJOJE (M. WEBERIS, ANALITINĖ MOKSLO FILOSOFIJA IR METAETIKA, KRITINĖ TEORIJA)

Zenonas Norkus

Vilniaus universitetas, Filosofijos katedra
Didlaukio 47–507, LT-2057 Vilnius
Tel. (370–2) 77 07 06, faks. (370–2) 76 18 90

Straipsnyje analizuojama šiuolaikinių diskusijų mokslo vertybinio neutralumo klausimais priešistorė. Išskiriami trys mokslo vertybinio neutralumo problemos aspektai: loginis (deskriptyvinių teiginių ir vertinimų dichotomija ir „Hume'o principas“), metodologinis (reikalavimas priimti ir atmesti hipotezes vien pažintinių vertybių pagrindu), etinis (draudimas mokslo vardu ginti ir skelbti nepažintines vertybes) ir trys diskusijos šiuo klausimu etapai. Analizuojami neutralumo principo šalininkų argumentai, pateikti pirmų dviejų tos diskusijos etapų metu. Ypatingas dėmesys skiriamas keblumams, su kuriais susidūrė šio principo pagrindimas: tai duomenų statistinio reikšmingumo lygmens pasirinkimo priklausomybės nuo nepažintinių vertybių problema, kuri iškyla tikrinant statistines hipotezes (ji yra aktuali loginiam empirizmui), taip pat problema, kaip suderinti sprendimų ir faktų dichotomiją su bazinių teiginių konvencionalumo teze (su ja susiduria kritinis racionalizmas). Aptariami neomarksinės „kritinės teorijos“ kritinio socialinio mokslo uždavinių sampratos ypatumai, nulėmę jos ryžtingą opoziciją mokslo vertybinio neutralumo principui. Kaip atskaitos taškas skirtingoms mokslo vertybinio neutralumo principo redakcijoms išdėstyti ir palyginti imamos klasikinės vokiečių sociologo Maxo Weberio (1864–1920) formuluotės. Ypatingas dėmesys skiriamas Weberio teiginiams apie „kultūros mokslų“ vertybinių prielaidų kintamumą, anticipuojantiems kai kurias postpozityvistinės mokslo filosofijos idėjas. Lyginant Weberio pažiūras į racionalią diskusiją dėl „galutinių“ vertinimų su povėberinės analitinės metaetikos idėjomis, kvestionuojamas požiūris (jį reiškia A. MacIntyre ir W. G. Runcimanas), kad Weberis buvo nonkognityvistas. Weberio pasisakymai šiuo klausimu interpretuojami kaip kvazitranscendentalinės praktinio proto dialektikos apmatai, kurie gali būti gretinami su Kanto transcendentaline teorinio proto dialektika.

Raktažodžiai: mokslo vertybinis neutralumas, Maxas Weberis, metaetika, kritinis racionalizmas, kritinė teorija

Įvadas

Problema, kuri nagrinėjama šiame straipsnyje, yra labai gerai pažįstama vyresniosios ir vidurinėsios kartos lietuvių skaitytojui kiek ki-

tokiu pavadinimu: ar socialinis mokslas gali ir turi būti „nepartinis/partinis“? Jau vien šie žodžiai gali sukelti tokiam skaitytojui alergiją ir norą mesti juos minintį tekstą į šalį. Tačiau nuo

to problema nenustoja egzistavusi. Vieniems tas klausimas kelia alerginę reakciją todėl, kad jiems akivaizdi tokia tezė:

T1. (*Socialiniai ir humanitariniai mokslai turi būti vertybiškai neutralūs („nepartiniai“*).

Ši tezė, kitaip dar vadinama socialinių mokslų vertybinio neutralumo principu (toliau: VNP), implikuoja, kad teorijos ir intelektualinės praktikos, kurios nėra vertybiškai neutralios, yra nevertos mokslo vardo (yra pseudomokslas).

Kitiems diskusija apie socialinių mokslų „partiškumą/nepartiškumą“ kelia alergiją todėl, kad jiems akivaizdi tokia tezė:

T2. (*Socialiniai ir humanitariniai mokslai negali būti vertybiškai neutralūs.*

Jeigu priimame abi tezes, tai iš jų plaukia:

T3. (*Socialiniai ir humanitariniai mokslai yra neįmanomi.*

T1 išreiškia požiūrį, kurį priimta vadinti „pozityvizmu“ (tai, aišku, tėra viena iš daugelio galimų šio daugiareikšmio žodžio reikšmių). T1, T2 ir T3 kombinacija galėtų būti pavadinta ultrapozityvizmu. Ultrapozityvizmas yra kai kurių „kietų“ fizikų „namų“ ar „klozetinė“ filosofija. Filosofai, kurie pozityvistais vadinami filosofijos istorijos vadovėliuose, primdavo T1 ir neigdavo T2. Tezės T1 neigimo ir tezės T2 konjunkcija apibrėžia požiūrį, kurį vadinsime antipozityvizmu. Galima išskirti dvi antipozityvizmo versijas: saikingą ir radikalią. Pirmąją apibrėžia ką tik minėta T1 ir T2 konjunkcija. Antrąją sudaro T2 ir T4.

T4. *Geri (socialiniai ir humanitariniai) mokslai turi ginti ir skelbti X vertybes,*

kur kintamasis X nurodo tam tikras konkrečias vertybes (tautines, feministines, klasines, moralines ir t. t.).

Susimąstę, kuris iš šių požiūrių yra teisingas, įsijungiame į vieną nepabaigiamą filosofinę diskusiją, filosofijos istorikų (taip pat ir

angliškai kalbančių) dažnai vadinamą vokišku *Werturteilsstreit* (ginčas dėl vertinimo sprendinių; toliau trumpinsime WS) vardu. Toks pavadinimas yra paminklas socialinių mokslų istorijos epizodams, kurių metu ką tik išvardyti požiūriai buvo suformuluoti klasikiniu pavidalu. Tai visų pirma diskusijos Vokietijos socialinės politikos susivienijimo (*Verein für Sozialpolitik*) ir Sociologų draugijos (*Soziologische Gesellschaft*) renginiuose 1909–1914 metais, kurias inicijavo vokiečių sociologas Maxas Weberis (1864–1920).¹ Šių diskusijų antras runda prasidėjo 1960 m. Theodoro Adorno ir Karlo Raimundo Popperio susidūrimu Tūbingeno mieste įvykusiame Vokietijos sociologų draugijos renginyje ir savo apogėjų pasiekė 1964 m., Heidelbergo universitete vykstant jubiliejinei konferencijai, skirtai 100-osioms Maxo Weberio mirties metinėms. Svarbiausiais protagonistais šiame raunde tapo šio ginčo dėka išgarsėję vokiečių filosofai Hansas Albertas ir Jürgenas Habermasas.²

Kaip dažnai atsitinka filosofinėse diskusijose, WS tapo „mažėjančio produktyvumo dėsnio“ auka: naujos tyrinėtojų kartos, pastebėjusios produktyviam dalyvavimui tokiose diskusijose reikalingų darbo ir laiko sąnaudų (jau egzistuojančios literatūros analizei)

¹ Žr.: Nau H. H. (Hrsg.) *Der Werturteilsstreit. Die Äusserungen zur Werturteilsdiskussion im Ausschuss des Vereins für Sozialpolitik (1913)*. Marburg: Metropolis-Verlag, 1996.

² Žr.: Adorno T. W., Albert H., Dahrendorf R., Habermas J., Pilot H., Popper K. R. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1969. Žr. taip pat: Albert H. und Topitsch E. (Hrsg) *Werturteilsstreit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchhandlung, 1971; Dahms H.-J. *Positivismusstreit. Die Auseinandersetzungen der Frankfurter Schule mit dem logischen Positivismus, dem amerikanischen Pragmatismus und dem kritischen Rationalismus*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1994; Keuth H. *Wissenschaft und Werturteil*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1989.

neproporcingumą tikėtinam rezultatui, ieško „plėšinių“. Taip pasikeičia diskusijos darbotvarkė. Senos problemos tiesiog pranyksta iš intelektualinės bendruomenės dėmesio lauko (kaip ir atskiro žmogaus dėmesio laukas, jis yra ribotas), nebusvokiamos kaip „įdomios“ ir netgi visai pamiršamos. Tačiau jeigu tos problemos tikros, su jomis naujai tyrinėtojų kartai anksčiau ar vėliau vis tiek tenka susidurti, dažnai pakliūvant į „dviračio išradėjo“ situaciją. Kad situacija yra būtent tokio tipo, vėlesnieji tyrinėtojai dažnai nebepastebi, nes autentišką pažintį su praeities precedentais jiems atstoja istoriniai mitai – tam tikros supaprastintos vadovėlinės ar chrestomatinės tų precedentų versijos.

Būtent taip atsitiko su WS, kai jį jau daugiau kaip prieš dešimt penkiolika metų dar kartą atgaivino konstruktyvistinės mokslo sociologijos, postpozityvistinės ir feministinės mokslo filosofijų (trumpai: postmodernistinių srovių) atstovai ir atstovės.³ Lyginant su antruoju, trečiasis WS raundas pasižymi bent dviem ypatumais. Pirma, WS problematika jame yra apibendrinama: antipozityvistinė partija jame gina ne ką tik suformuluotas, bet žymiai stipresnes tezes, išbraukdama iš jų žodžius „socialiniai ir humanitariniai“ bei formulodama jas kaip tezes apie mokslo apskritai (tiek gamtos, tiek socialinio) prigimtį. „Teigti, kad mokslas yra laisvas nuo vertybių, žinoma, yra nesąmonė“,⁴ – taip tiesiai teigia viena šiuolaikinių mokslo VNP kritikų. Iš tokių tezių socialinių mokslų vertybinio neutralumo neigimas

plaukia *a potiori*. Todėl toliau ir nagrinėsime problemą tokiu apibendrintu pavidalu, – kaip mokslo apskritai, o ne vien socialinių mokslų vertybinio neutralumo problemą. Antra, trečiojo raundo dalyviai arba visai ignoruoja pirmųjų dviejų („vokiškųjų“) WS raundų (ypač pirmojo įdirbį),⁵ arba savo istoriniuose prisiminimuose apsiriboja supaprastintomis Weberio pažiūrų versijomis.⁶ Tai lengvai paaiškina ma spėjusia pasikeisti pasaulio intelektualine ekologija, kuriai vis labiau būdingas vienakalbis anglosaksiškas kultūrinis imperializmas. Tačiau tai nereiškia, kad šią istorinės sąmonės stoką galima pateisinti.

Šis straipsnis sumanytas kaip istorinis įvadas į šiuolaikines diskusijas mokslo VNP klausimais. Jame nušviečiama šiuolaikinių diskusijų dėl mokslo VNP priešistorė, siekiant parodyti, kad jos yra vienos senos diskusijos tąsa („trečias raundas“). Pirmoje straipsnio dalyje konkretizuosime mokslo vertybinio neutralumo principo turinį, antroje – aptarsime vėberiškąją to principo sampratą, akcentuodami tuos jos aspektus, kurie yra aktualūs šiuolaikinių diskusijų dėl mokslo VNP retrospektyvoje ir kurie buvo ignoruojami tradicinėje Weberio darbų recepcijoje, kur jie buvo skaitomi per loginio empirizmo ir kritinio racionalizmo idėjų prizmę. Trečioje dalyje aptarsime mokslo VNP sampratos loginio empirizmo filosofijoje, ketvirtoje – analitinėje metaetikoje bruožus. Penktoji skirta antrajam WS „raundui“, kuriame mokslo VNP gynė kritiniai racionalistai, o atakavo – „kritinės teorijos“ (Frankfurto mokyklos) atstovai. Šį straipsnį pratęs kitame „Problemų“ numeryje skelbiama studija,

³ Į tai teisingai atkreipia dėmesį Jürgenas Ritsertas. Žr.: Ritsert J. *Einführung in die Logik der Sozialwissenschaften*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1996. S. 340.

⁴ Longino H. *Science as Social Knowledge. Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton, New York: Princeton UP, 1990. P. 4.

⁵ Pavyzdžiui, ką tik cituotos knygos autorė nė karto nepamini pirmųjų WS raundų dalyvių ir jų argumentų.

⁶ Žr., pvz.: Putnam H. *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge UP, 1981. P. 174–179.

skirta šiuolaikiniams bandymams „dekonstruoti“ VNP ar atskirus jo aspektus, jų implikacijoms ir motyvams, t. y. trečiajam WS „raundui“.

1. Mokslo vertybinio neutralumo principas

T1 mokslo VNP išreiškia pernelyg glaustai. Jei- gu norime jį suformuluoti konkrečiau, turime pradėti pastebėjimu, kad mokslas gali būti analizuojamas iš kelių skirtingų perspektyvų. Mokslo analizės perspektyva gali būti loginė, metodologinė, etinė, sociologinė. Logikas į mokslą žiūri kaip į aibes teiginių, susietų loginiais santykiais, arba kaip į abstrakčių matematinių struktūrų (modelių) aibes.⁷ Metodologas mato mokslą kaip tyrimo veiklą, kurioje veikėjai siekia tam tikrų tikslų ir vadovaujasi tam tikromis taisyklėmis. Sociologas mokslą supranta kaip tam tikrą socialinę instituciją. Kaip konkrečiai ta institucija analizuojama, priklauso nuo to, į kokią pačios sociologijos teorinę perspektyvą mokslo sociologas orientuojasi. Funkcionalistinėje mokslo sociologijoje, kurią ryškiausiai reprezentuoja amerikiečių sociologo Roberto Mertonio darbai, mokslas suprantamas kaip tam tikras socialinis vaidmuo, kurį apibrėžia tam tikros profesinės etikos normos.⁸ Tos normos pasako, kaip mokslininkas privalo elgtis savo specialybės kolegų (jaunesniųjų ir vyresniųjų), kitų specialybių mokslininkų, studentų, kitų visuomenės narių, tyrimų užsakovų ir objektų (ypač tuo atveju, jeigu tai yra žmonės) atžvilgiu.

⁷ Priklausomai nuo to, kokia mokslinės teorijos samprata – sintaksine ar semantine (dar vadinama *non-statement view*) – jis vadovaujasi. Žr.: Suppe F. (Ed.) *The Structure of Scientific Theories*. 2nd ed. Urbana: University of Illinois Press, 1977.

⁸ Žr.: Merton R. *Sociology of Science*. Chicago: University of Chicago Press, 1973.

Kiekvienoje iš šių perspektyvų mokslo vertybinis neutralumas reiškia skirtingus dalykus. Logikos požiūriu mokslo VNP galima išreikšti dvejų tezių pavidalu:

TL1 (Deskriptyvinių teiginių ir vertinimų dichotomijos tezė). *Bet koks teiginys yra arba deskriptyvinis, arba vertinamasis, arba yra ekvivalentiškas konjunkcijai, kurioje vienas konjunktas yra deskriptyvinis teiginys, o kitas – vertinimo teiginys.*

TL2 (Hume'o principas). *Vertinimai ir normos iš deskriptyvinių teiginių neplaukia.*

„Hume'o principu“ TL2 yra vadinama prisimenant garsiąją „Traktato apie žmogaus prigimtį“ vietą (III knyga, 1 dalis, 1 sk.): „kiekvienoje moralės sistemoje, su kuria man ligi šiol yra tekę susidurti, aš visada pastebėdavau, kaip autorius kurį laiką argumentuoja įprastu būdu, siekdamas įrodyti Dievo egzistavimą ar dėstydamas savo pastebėjimus apie žmogiškuosius reikalus; ir staiga, savo nuostabai, turėdavau konstatuoti, kad vietoje įprastinių teiginių jungčių yra arba *nera* aš nebeaptinku teiginių, kuriame kaip jungtis nebūtų vartojama *privalo* arba *neprivalo*. Šitas pakeitimas yra nepastebimas, tačiau turi labai svarbių pasekmių! Kadangi šis *privalo* arba *neprivalo* išreiškia naują ryšį ar teiginį, jį būtina nurodyti ir paaiškinti; taip pat nurodyti pagrindą tam, kas atrodo visiškai nesuvokiamas dalykas, – kaip šis santykis gali būti išvestas iš kitų, kurie nuo jo visiškai skiriasi. (...) Mes turime atsižvelgti, kad dorybės ir ydos skirtumas nei pagrįstas objektų ryšiais, nei gali būti suvokiamas protu“⁹.

Kai kurie šiuolaikiniai Hume'o komentatoriai teigia¹⁰, kad jam rūpėjo ne tiek logikos,

⁹ Hume D. *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Clarendon Press, 1967. P. 469–470.

¹⁰ Žr., pvz.: Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 37.

kiek žmogiškosios psichologijos (ypač vadinamosios „moralinės psichologijos“) dalykai: jis kritikavęs tezę, kad „protas“ (senoviškai pasakius) pats savaime gali lemti žmogaus elgesį. Hume's teigęs, kad žinojimas apie faktus (taip pat ir žinojimas, kad priimtos moralės ar teisės normos tam tikrus veiksmus liepia ar draudžia) pats savaime negali atitinkamų veiksmų motyvuoti – tam reikia, kad žmogus turėtų ir atitinkamus norus (senoviškai – „aistras“). Kas dar svarbiau, netgi pripažinę TL2 autorystę Hume'ui, galime abejoti, ar jis pats nuosekliai šio principo laikėsi. Hume'o moralės filosofijos tekstuose galima išvelgti vadinamąją „natūralistinę klaidą“, kurią jis daro, sutapatindamas poelgio moralumą su jo (socialiniu) naudingumu.

„Natūralistinės klaidos“ sąvoką į moralės filosofijos apyvartą įvedė britų filosofas G.E. Moore'as¹¹, taip pavadindamas vertinimo predikatų („x yra geras“, „x yra privalomas“) reikšmės sutapatinimą su vienokių ar kitokių deskriptyvinių (ypač dažnai – psichologinių) predikatų reikšme. Klasikiniu tokios klaidos pavyzdžiu gali būti predikato „x yra savaime geras“¹² reikšmės sutapatinimas su predikato „x yra malonus“ reikšme. „Natūralistinei klaidai“ demaskuoti Moore'as rekomenduoja procedūrą, vadinamą „atviro klausimo argumentu“.¹³ Tarkime, x turi tam tikrą savybę. Moore'as siūlo apie tą x klausti: ar šis x, kuris yra P, yra taip pat ir Z? Čia Z yra tam tikras vertinimo terminas („savaime geras“,

„privalomas“ ir pan.). Jeigu šis klausimas prasmingas (taip yra klausimo „ar šis malonus dalykas yra taip pat ir savaime geras?“ atveju), tai P ir Z yra skirtingos savybės. Filosofas, dantis „natūralistinę klaidą“, gali manyti, kad jis gali vertinimus išvesti iš faktų. Bet taip yra tik todėl, kad jis (dažniausiai implicitiškai ir prieštaraudamas sau) atmeta taip pat ir TL1, nebeskirdamas deskriptyvinių („x yra baltas“; „x gyvena Vilniuje“; „x sveria 5 kg) ir vertinimo („x yra privalomas“; „x yra savaime geras“) predikatų.

TL2 implikuoja, kad ginčai dėl vertinimų neišsprendžiami argumentais, kuriais apeliuojama į faktus. Ginče dėl deskriptyvinio teiginio ginčo dalyviai prieš priėmimą tos pačios nuomonės to teiginio pagrįstumo ar tiesos vertės klausimu, jeigu abu yra racionalūs ir žino tuos pačius faktus. Diskutuodami dėl vertinimų, racionalūs asmenys, disponuojantys tais pačiais faktiniais duomenimis, gali likti prie savo vertinimų. Jeigu vienas iš jų savo nuomonę pakeitė, tai galima paaiškinti ne tuo, kad jo oponentas turėjo geresnių argumentų, bet tuo, kad jo „psichologinio poveikio“ priemonės buvo stipresnės. Tokią ginčo baigtį lėmė ne logika, bet retorika. Visa tai reiškia, kad mokslinė normatyvinė etika ar mokslinė normatyvinė politikos teorija yra neįmanomi dalykai: mokslas negali pasakyti, ką mes privalome daryti ir vardan ko gyventi. Žinoma, tokia išvada neišvengiama tik tuo atveju, jeigu priimsime prielaidą, kad pasaulyje nėra „vertybinių faktų“ arba kad jie mums nėra pažinūs. Priešinga prielaida dar vadinama „moraliniu realizmu“. Šiuo požiūriu, daiktai ir poelgiai, be įprastinių „natūralių savybių“, turi ir „nenatūralias“ savybes, – savotiškas „tretines kokybes“, analogiškas dar J. Locke'o aptartoms „antrinėms kokybėms“. „Moralinis realizmas“ yra vadina-

¹¹ Žr. Moore G. E. *Principia Ethica*. Cambridge: Cambridge UP, 1962 (pirmas leidimas – 1903). Žr. taip pat: Z. Norkus. „F. Brentano ir Dž. E. Mūro aksiologinė etika: palyginimas“. *Problemos*. 1991. Nr. 45. P. 68–83.

¹² Apie „savaiminio gėrio“ (*intrinsic good*) sąvoką smulkiau žr.: Z. Norkus. „F. Brentano ir Dž. E. Mūro aksiologinė etika: palyginimas“.

¹³ Žr.: Moore G. E. *Principia Ethica*. P. 16–17.

mojo antinaturalistinio kognityvizmo požiūris (smulkiau žr. 4 skyriuje).

Metodologijos aspektu pažodžiui suprantamas mokslo „vertybinis neutralumas“ yra oksimoronas. Mokslo metodologija siekia suformuluoti tam tikras taisykles – nurodymus, kaip pasiekti mokslinio tyrimo, kaip tam tikros ypatingos veiklos, tikslus. Mokslo tikslai ir yra mokslo vertybės. Jas dar galima vadinti pažintinėmis ar kognityvinėmis vertybėmis. Atsakymas į klausimą, kas tai per vertybės, yra pamatinė mokslo filosofijos problema. Atrodytų, ją išspręsti lengva – argi mokslo tikslas gali būti kas nors kita negu tiesa? Tačiau pati tiesa gali būti suprantama (apibrėžiama) skirtingai. Be klasikinės (korespondentinės) tiesos teorijos, bet kuriame filosofijos vadovėlyje galima aptikti alternatyvių (neklasikinių) tiesos teorijų (koherencinės, pragmatinės, konsensusinės) išdėstymą. Kas dar svarbiau, toks mokslo tyrimo tikslų apibrėžimas mokslo filosofijai, kuri pretenduoja į metodologinį vaidmenį, yra pernelyg bendras. Tiesos žinojimas ar paieškos nėra mokslo monopolija. Tiesas skelbia religijų pranašai ir kai kurie poetai, tiesų pilnos telefono knygos, buhalterijos knygos (ne visos) ir algalapiai.

Šiuolaikinė mokslo filosofija mokslinio tyrimo specifika sieja su teoriniu pažinimu. Jo tikslas yra teorijos, pasižyminčios tam tikrais privalumais. Tie teorijų privalumai ir yra specifinės mokslo vertybės. Daugelis mokslo filosofų svarbiausiu mokslo teorijų privalumu laiko tiesą klasikine prasme. Tai yra vadinamieji „realistai“. Jiems prieštarauja „instrumentalistai“, „pozityvistai“, „empiristai“. Jie nurodo, kad tokia mokslo tikslų samprata yra metodologiškai nekonstruktyvi. Metodologija turėtų pasiūlyti vienokias ar kitokias taisykles *tyrinėtojui*. Tyrinėtojas todėl ir vadinasi tyrinėtoju,

kad jis dar nežino, kuri teorija ar kuris aiškini-mas yra teisingas. Būdami tyrinėtojai (o ne mokiniais ar studentais), „mes niekada neturime galimybės pasirinkti visaaprepiančią (*all-encompassing*) teoriją, kurioje kiekviena detalė yra išbaigta. Taigi priimti vieną, o ne kitą teoriją reiškia įsipareigoti tam tikrai tyrimų programai, t. y. įsipareigoti testuoti dialogą su gamta vienos, o ne kitos teorijos rėmuose“.¹⁴ Be to, netgi jeigu be jokių išlygų deklaruotume, kad mokslinio pažinimo tikslas yra tiesa ir tik tiesa, dar reiktų pasirinkti tarp dviejų tokios mokslinio pažinimo galutinio tikslo formuluotės redakcijų, būtent: tiesos siekimas gali reikšti teisingų nuomonių skaičiaus maksimizavimą ir jis gali reikšti klaidingų nuomonių skaičiaus minimizavimą. Tyrimo metodai ir strategijos, kurios yra efektyviausios siekiant pirmo tikslo (padaryti mūsų žinojimą kuo platesnį), nebūtinai kartu padeda minimizuoti klaidų skaičių (ir atvirksčiai). Kas geriau – turėti tik 100 teisingų nuomonių ir nė vienos klaidingos, ar turėti 1000 teisingų ir 5 klaidingas nuomones? Kas blogiau – nežinojimas (kai apie tam tikrus dalykus iš viso neturime jokios nuomonės, netgi neįtariame, kad jie egzistuoja) ar paklydimas? Ar geriau mažai žinoti ir dėl nieko neklysti, ar daug žinoti, bet daug ir klysti?

Tyrinėtojo interesus ir poreikius geriausiai atitinka tokia mokslo tikslų samprata, kuri gali jam padėti apsispręsti, katrą teoriją pasirinkti kaip savo darbo, reiškiančio tos teorijos konkretizaciją („plėtojimą“, „taikymą“ ir „tikrinimą“), rėmus. Tokia tikslų samprata turi įgalinti tyrinėtoją palyginti kelias konkuruojančias teorijas, kurių tiesos vertės dar nežinome. Tokiais „operacionaliais“ mokslo tikslais ar mokslo

¹⁴ Bas C. V. Van Fraassen. *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon Press, 1980. P. 4.

vertybėmis gali būti laikomi aiškinamoji galia, apimtis, tikslumas ir pan. Garsusis mokslo istorikas ir filosofas Thomas Kuhnas nurodo penkis gerų mokslinių teorijų privalumus, išsilygdamas, kad šis sąrašas nėra išsamus. „Pirma, teorija turi būti tiksli (*accurate*): t. y. turi būti įrodyta, kad teorijos išvados jos srityje atitinka atliktų eksperimentų ir stebėjimų rezultatus. Antra, teorija turi būti neprieštaringa (*consistency*), – ne vien vidinių prieštaravimų nebuvimo prasme, bet ir ta prasme, kad ji yra suderinama su kitomis šiuo metu priimtomis teorijomis, taikomomis artimiems gamtos aspektams. Trečia, ji turi būti plačios apimties (*scope*): tarp kitko, tai reiškia, kad teorijos išvados turi siekti kur kas toliau už tuos atskirus stebinius, dėsnius arba subteorijas, kuriems aiškinti ji iš pradžių buvo sukonstruota. Su tuo glaudžiai siejasi, ketvirta, kad ji turi būti paprasta, įnešti tvarką į reiškinius, kurie be jos būtų vienas nuo kito izoliuoti, o kaip visuma – neaiškūs (*confused*). Penkta, – tai ne toks standartinis punktas, tačiau turi ypatingą reikšmę tiems sprendimams, kuriuos iš tikrųjų daro mokslininkai, – teorija turi būti vaisinga naujais tyrimo atradimais: tai yra, ji turi aptikti naujus reiškinius arba anksčiau nepastebėtus ryšius tarp jau žinomų reiškinių“.¹⁵

„Realistų“ oponentai mano, kad tokių „realistiškų“ tikslų sąrašą mokslo vertybių analizė gali apsiriboti, nes mes dėl jokios teorijos, pasižyminčios tokiais privalumais, negalime būti tikri, kad ji, be to, yra dar ir teisinga. Reikalauti iš mokslo teisingų teorijų reiškia kelti jam tam tikrą utopinį, nepasiekiamą tikslą. Visos ankstesnės teorijos buvo paneigtos. Kodėl tu rime daryti išimtį dabartiniu metu priimtomis

¹⁵ Kuhn T. S. *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago: The University of Chicago Press, 1977. P. 321–322.

teorijoms ir manyti, kad jų niekada nebeteks atmesti (tai vadinamasis „skeptinės indukcijos“ argumentas)? Pagaliau net jeigu ir turėtume teoriją, kuri būtų visiškai išbaigta ir sudaryta vien iš teisingų teiginių, kaip galėtume žinoti, kad ji tokia yra? Teorija, pasižyminti nurodytais privalumais, gali būti priimta ir laikoma „empiriškai adekvačia“.¹⁶ Tačiau teorijos priimtumas ar empirinis adekvatumas nėra tas pats, kas yra tiesa klasikine korespondentinės tiesos teorijos prasme. Juk minėtais privalumais kadaise pasižymėjo ir klaidingos teorijos (pavyzdžiui, Newtono mechanika)! Tiesa yra antlaikiška, absoliuti teorijos savybė, o jos priimtumas ar adekvatumas yra reliatyvus šiuo metu turimų duomenų atžvilgiu. Šiuo metu priimta teorija gali būti adekvati šių duomenų atžvilgiu, nebūdama teisinga (teisinga teorija dar galbūt niekam nėra atėjusi į galvą). Iš mokslo „realistiška“ reikalauti tik teorijų, adekvačių šiuo metu turimų duomenų atžvilgiu, o mokslo filosofija turi nurodyti kriterijus, kurie leistų atskirti, kuri iš konkuruojančių teorijų yra empiriškai adekvati.¹⁷

Vienai ar kitaip konkrečiau nusakomos mokslinio tyrimo vertybės yra vidinės, arba konstitucinės, mokslo vertybės. Būti tyrinėtoju – tai reiškia savo veikloje jomis vadovautis. Ką gi tada reiškia „vertybinis neutralumas“ metodologijos aspektu? Kiek paradoksaliai tai beskampėtų, vertybinis neutralumas gali būti laikomas viena iš mokslinio tyrimo

¹⁶ Žr.: Bas C. V. Van Fraassen. *The Scientific Image*. P. 11–13.

¹⁷ Dalis realistų (vadinamieji „moksliniai realistai“) į šį argumentą atsako vadinamojo „geriausio aiškinimo“ argumentu (*inference to the best explanation*): teiginys, kad dabar priimtos teorijos yra teisingos ar arčiau tiesos, yra geriausias dabar priimtų teorijų pranašumo (nusakomo „operacionalių“ mokslo vertybių terminais) prieš atmetąsias paaiškinimas.

„konstitucinių“ vertybių. Jos turinį galima artikuliuoti tokiu teiginiu:

TM1. *Empirinių hipotezių ir teorijų priėmimo ir atmetimo neturi veikti nekognityvinės vertybės.*

Pažodžiui suprantamas „vertybinis neutralumas“ yra oksimoronas ir mokslo etikoje bei tradicinėje (R. Merton) mokslo sociologijoje, kur mokslas yra viena iš daugelio profesijų su sava etika – vertybių ir normų sistema, kurią „geras“ mokslininkas interiorizuoja profesinės socializacijos procese. Tradicinės (funkcionalistinės) mokslo sociologijos požiūriu, mokslo vertybinis neutralumas reiškia funkcinių mokslininko („eksperto“) vaidmens išsidiiferencijavimą (atsiskyrimą nuo kitų vaidmenų) bei mokslininkų bendruomenės autonomiją visuomenėje – „tyrimo laisvę“. Tai yra laisvė vadovautis vien kognityvinėmis vertybėmis. Tokia (sociologine) prasme mokslo VNP interpretuoja ir vienas iš žymiausių XX a. sociologijos teoretikų Talcottas Parsonsas. „Taigi aš suprantu laisvę nuo vertinimų kaip laisvę tam tikrose ribose siekti mokslo vertybių, – taip, kad jų nepamina (*without their being overridden*) kitos vertybės, priešiškos ar irrelevantiškos mokslinio tyrimo vertybių atžvilgiu. Kartu laisvė nuo vertinimų reiškia, kad ir mokslininkas, atlikdamas savo vaidmenį, išsižada bet kokių pretenzijų pasisakyti už kokią nors vertybinę poziciją, kuri turi platesnę už jo mokslą socialinę ar kultūrinę reikšmę“.¹⁸ „Vertybinis neutralumas“ kaip etinė tezė reiškia pozityvų tokios mokslininko padėties visuomenėje vertinimą ir mokslininko vaidmens suplakimo su kitais vaidmenimis („dediferenciacijos“) smerkimą:

¹⁸ Parsons T. „Evaluation and Objectivity in Social Science: An Interpretation of Max Weber's Contribution“. In: Hamilton P. (Ed.) *Max Weber: Critical Assesments I*. Vol. 1. London: Routledge, 1991. P. 331.

TE1. *Profesinė mokslo etika nesuderinama su nekognityvinių (politinių, religinių, moralinių) vertybių gynimu ir skelbimu mokslo vardu.*

Toliau apsiribosime mokslo VNP loginio ir metodologinio aspektų analize. Viena vertus, TE1 analizė tiesiog nebesutelpa į šį straipsnį. Kita vertus, loginė ir metodologinė mokslo VNP problematika yra fundamentalesnė: TL1–2 ir TM1 pagrindžia TE1. Jeigu mokslas galėtų pagrįsti vertinimus ar daryti atradimus moralės srityje taip pat, kaip jis tai daro pagrįsdamas empirines hipotezes ar atrasdamas naujus gamtos reiškinius, tai drausti mokslininkams viešai skelbti jų pagrįstus vertinimus ar padarytus vertybinius atradimus būtų tas pats, kaip ir uždrausti jiems skelbti bet kokius kitus jų padarytus atradimus (kaip kažkada Katalikų bažnyčia bandė padaryti su M.Koperniko teorija).

2. Mokslas ir vertybės Maxo Weberio „kultūros mokslų“ filosofijos raštuose

Nors išdėstytašias idėjas galima aptikti daugelio mąstytojų darbuose gerokai iki Maxo Weberio¹⁹, vokiečių sociologas pirmas aptarė visus tris mokslo ir vertybių santykio problemas aspektus. Jo darbuose aptinkame visus anksčiau išvardytus mokslo vertybinio neutralumo doktrinos elementus.²⁰ Todėl mokslo VNP pelnytai siejamas būtent su jo vardu.

¹⁹ Žr.: Proctor R. N. *Value-Free Science? Purity and Power in Modern Knowledge*. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1991. P. 17–62.

²⁰ Mokslo VNP problematika specialiai nagrinėjama šiuose M. Weberio straipsniuose: „Socialinio mokslinio ir socialinio politinio pažinimo 'objektyvumas'“ (1904); „Kritiniai kultūros mokslų logikos tyrimai“ (1906); „Sociologinių ir ekonominių mokslų 'laisvės nuo vertinimų' prasmė“ (1917); „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“ (1919). Visi jie paskelbti M. Weberio „Rinktiniuose mokslo tyros raštuose“. (Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 7. Aufl. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. Toliau: GAW). M. Weberio straipsnį

Išsamiausiai Weberis aptaria TL2 ir TE1 problematiką. Gvildendamas TE1 problematiką, Weberis ypač daug dėmesio skyrė klausimui, kokia turi būti aukštosios mokyklos dėstytojo laikysena visuomenėje vykstančių politinių kovų atžvilgiu, taip pat dėstytojų ir studentų santykių etikos klausimams. Iškalbingai apie etinio ir sociologinio VNP aspekto reikšmę Weberiui liudija jau pats bene skaitomiausio Weberio teksto šiais klausimais pavadinimas – „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“ (*Wissenschaft als Beruf*). Čia vokiečių sociologas ragina savo amžininkus – vokiečių profesorius – nepolitikuoti auditorijose, nevaizduoti pranašų, o akademinę jaunuomenę – neieškoti tarp savo profesorių „dvasios vadų“. Weberis neslepia savo simpatijų amerikietiškam profesorių ir studentų santykių modeliui: „apie mokytoją, kuris prieš jį stovi, amerikietis turi tokį supratimą: jis man parduoda savo žinias ir metodus už mano tėvo pinigus, visai taip pat, kaip prekiautoja daržovėmis parduoda mano motinai kopūstus. Ir viskas. (...) Jokiam jaunam amerikiečiui nešaus į galvą, kad mokytojas gali pardavinėti „pasaulėžiūras“ arba gyvenimo taisykles“.²¹ Kartu vokiečių mąstytojas išsilygsta, kad etinių reikalavimų dėstytojų santykiams su studentais ir mokslininkų santykiams su visuomene, kurioje jie gyvena, neįmanoma nustatyti vieną kartą visiems laikams, neatsižvelgiant į konkrečias vietas ir laiko aplinkybes, taip pat į mokslo ir mokymo institucinės organizacijos konkrečioje šalyje

„Mokslas kaip profesinis pašaukimas“ cituosime iš su trumpinto lietuviško vertimo. M. Weberio straipsnis „Sociologinių ir ekonominių mokslų 'laisvės nuo vertinimų' prasmė“ yra pataisytas jo pasisakymo Vokietijos socialinės politikos susivienijimo uždaroje diskusijoje 1913 m. tekstas, kurio pirminė versija skelbiama H. H. Nau išleistoje rinktinėje (žr. 1-ą išnašą).

²¹ Weber M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. *Problemos*. 1990. Nr. 42. P. 78.

ypatybes. Jis pabrėžia, kad jo formuluojami reikalavimai yra adresuoti visų pirma jo amžininkams ir tėvynainiams, t. y. vokiečių mokslininkams, neramiais Pirmojo pasaulinio karo ir jo išvakarių laikais.²²

TL1 vokiečių sociologas „pagrindžia“ visą puslapį užimančia serija retorinių klausimų²³, kuriais jis siekia įtikinti skaitytoją priimti tokią bendrą išvadą: „visiškai skirtingos problemos yra, viena, faktų konstatavimas, matematinų arba loginių santykių, kultūros gėrybių vidinės struktūros nustatymas ir, kita, atsakymas į kultūros ir atskirų jos turinio komponentų vertės klausimą, toliau – į klausimą, kaip reikia veikti kultūrinėje bendrijoje ir politiniame susivienijime“.²⁴ O Weberio pasisakymai apie TL2 savo gausa nenusileidžia pasisakymams profesinės mokslo etikos klausimais, išsamumu²⁵ juos netgi pranokdami.

Detalizuodamas TL2, Weberis skyrė instrumentinius vertinimus ir „galutinius“ vertinimus („*letzten*“ *Wertungen*). Instrumentinius vertinimus išreiškia teiginiai, kurie konstatuoja tam tikrų priemonių tinkamumą ar netinkamumą

²² Žr.: Weber M. „Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“. GAW. S. 489–487.

²³ Ibidem. S. 509.

²⁴ Weber M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. P. 75.

²⁵ Savo pasisakymuose apie profesinę mokslo etiką Weberis neliečia klausimų apie tyrinėtojo ir jo informacijos šaltinių santykių etiką, kurie iškyla, taikant dalyvaujamojo stebėjimo ir apklausų metodus, taip pat atliekant kai kuriuos psichologinius ir socialinius-psichologinius eksperimentus. Žr., pvz.: Beauchamp T. L. et al. (Eds) *Ethical Issues in Social Science Research*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1982; Kimmel A. J. *Ethics and Values in Applied Social Research*. Newbury Park: Sage, 1988; Punch M. *The Politics and Ethics of Field Work*. Newbury Park: Sage, 1986; Sieber J. E. (Ed.) *The Ethics of Social Research*. New York: Springer, 1982. Neaptiksimė jo tekstuose ir apmąstymų apie etines mokslo problemas, kurios kyla dėl didėjančios mokslininkų priklausomybės nuo fondų, susijusių su tam tikrais privačiais ar politiniais interesais.

tam tikriems tikslams pasiekti, aprašo tam tikrų tikslų pasiekimo šalutines pasekmes, kuriomis vienu tikslų pasiekimas apsunkina ar palengvina tam tikrų kitų tikslų pasiekimą (tai tolygu tam tikro tikslo pasiekimo kaštų įvertinimui²⁶). Tai yra technologiniai ir ekonominiai vertinimai. Jie plaukia iš tam tikrų, priimtų kaip nebediskutuojama pradinė „uždavinio sąlyga“, vertinimų ir deskriptyvinių teiginių. Todėl TL2 atžvilgiu jie yra visiškai neproblemiški. Tokie vertinimai sako, kokie veikėjo veiksmai yra instrumentiškai racionalūs, t. y. technologiškai ir ekonomiškai efektyvūs. Danų tyrinėtojas H. H. Bruunas, parašęs bene geriausią knygą apie vėberiškąją vertybių sampratą, tokių vertinimų pagrindimą siūlo vadinti „teleologine vertybių analize“ ir skirti ją nuo „aksiologinės vertybių analizės“, kurios objektas yra teiginiai, išreiškiantys „galutinius“ vertinimus.²⁷

Weberis pateikia keletą „galutinių“ vertinimų konflikto pavyzdžių. Toks yra „klausimas, ar tam, kuris daug padaro (*vielleistet*), turi būti ir daugiau atlyginta, ar atvirkščiai, iš to, kuris daugiau sugeba padaryti, turi būti ir daug

reikalaujama; taigi ar, pavyzdžiui, vardan teisingumo, (...) dideliam talentui reikia duoti dideles galimybes, ar atvirkščiai (kaip manė Babeufas), nelygaus intelektualinių sugebėjimų pasiskirstymo neteisybę reikia išlyginti, griežtai rūpinantis, kad talentas, kurio turėjimas jau pats savaime teikia prestižo jausmo palaimą, negalėtų pasinaudoti dar ir savo geresniais šansais pasaulyje“.²⁸ Kitas pavyzdys (jį Weberis pateikia dažniausiai) – jo taip vadinamų „atsakomybės etikos“ (*Verantwortungsethik*) ir „nuostatos etikos“ (*Gesinnungsethik*) konfliktas. Šiais terminais vokiečių sociologas vadina tai, ką mūsų dienomis labiau įprasta vadinti konsekvencialistine ir deontologine etika. Pirmuoju atveju poelgio dorovinės vertės matu laikomos jo pasekmės, antruoju – jo subjektyvūs motyvai („gera“ ar „bloga“ valia). Dar vienas Weberio pavyzdys: „Kas išdrįs ‘moksliškai paneigti’ Pamokslo nuo kalno etiką, pavyzdžiui, sakinį ‘nesipriešink blogiui’ arba įvaizdį apie vieną ir kitą skruostą? Ir vis dėlto aišku: pasaulietišškai žiūrint, čia skelbiama etika, neigianti savigarbą: reikia rinktis tarp religinio orumo, kurį teikia ši etika, ir vyriško orumo, kuris skelbia ką kita: ‘priešinkis blogiui, – kitaip tau teks dalis atsakomybės už jo pergalę’. Priklausomai nuo galutinio nusistatymo, atskiram individui viena yra velnias ir kita – dievas, ir jis turi nuspręsti, kas jam yra dievas ir kas – velnias.“²⁹ Kaip nurodo vienas iš Weberio komentatorių, geru „galutinių“ vertinimų konflikto pavyzdžiu galėtų būti Söreno Kierkegaardso „egzistencinė dialektika“, vaizduojanti „estetinės“, „etinės“ ir „religinės“

²⁶ Žr.: Weber M. „Die ‘Objektivität’ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“. S. 149–150. Žr. taip pat: Homann K. *Die Interdependenz von Zielen und Mitteln*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1980. S. 103–104.

²⁷ Žr.: Bruun H. H. *Science, Values and Politics in Max Weber's Methodology*. Copenhagen: Munksgaard, 1972. P. 162–169. Weberio vertybių ir mokslo santykių sampratos klausimu žr. taip pat: Loos F. *Zur Wert- und Rechtslehre Max Webers*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1970; Schluchter W. *Wertfreiheit und Verantwortungsethik. Zum Verhältnis von Wissenschaft und Politik bei Max Weber*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1970; Segady T. W. *Values, Neo-Kantianism and the Development of Weberian Methodology*. New York: Peter Lang, 1987; Turner S. P. *Max Weber and the Dispute over Reason and Value: A Study in Philosophy, Ethics, and Politics*. London: Routledge, 1984; Wegener W. *Die Quellen der Wissenschaftsauffassung Max Webers und die Problematik der Werturteilsfreiheit der Nationalökonomie*. Berlin: Duncker & Humblot, 1962.

²⁸ Weber M. „Der Sinn der ‘Wertfreiheit’ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“. GAW. S. 505.

²⁹ Vėberis M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. P. 77.

egzistavimo stadijų (ar gyvenimo būdų) santykius.³⁰

Kaip matome, „galutinių“ vertinimų sferai priklauso etikos, politikos, teisės pamatinių principų konfliktai. Jis taip apibrėžia *mokslinės* socialinės filosofijos, *mokslinės* etikos ir pan. „normatyvinių“ teorijų uždavinius ir galimybių ribas³¹: pirma, ji gali ir turi atsakyti į klausimą, kokiam pamatiniam etikos ar politinės filosofijos principui gali būti subsumuotas tam tikras pavienis praktinis vertinimas ar sprendimas? Tokiu atveju nuo vertinimo „kylame“ prie principo. Antra, galime pradėti principu ir klausiti, kokį praktinį vertinimą jis implikuoja tam tikru konkrečiu atveju? Pavyzdžiui, kaip tam tikru konkrečiu atveju turėtų elgtis „iki galo nuoseklus“ liberalas, socialistas ar nacionalsocialistas? Trečia, mokslinė aksiologinė analizė gali ir turi atsakyti į klausimą, kokie „galutiniai“ vertybiniai požiūriai yra galimi tam tikru konkrečiu klausimu (Weberis tai vadino „vertybine interpretacija“³²). Pagaliau Weberis manė, kad mokslinė aksiologinė analizė gali sistemingai „suregistruoti“ „galutinius“ vertinimus ir jų konfliktus.

Ko mokslinė aksiologinė analizė negali padaryti, – tai atsakyti į klausimą, kurie gi

„galutiniai“ vertybiniai „principai“ ar „aksiomos“ yra teisingi. „Empirinis mokslas nekieno negali pamokyti, ką jis *privalo (soll)* daryti, jis gali tik pasakyti, ką kas nors *gali (kann)* ir – tam tikromis aplinkybėmis – ką *nori (will)* padaryti“.³³ Galutiniai tikslai, principai, vertybės yra laisvo apsisprendimo (*Entscheidung*), o ne pažinimo dalykas. Šią Weberio tezę priimta vadinti „decizionizmu“ (nuo angl. *decision* – sprendimas). Dėl šios tezės kai kurie Weberio komentatoriai ir kritikai, kurie „galutinių“ vertybių pasirinkimo laisvę tapatina su to pasirinkimo arbitralumu, laiko jį vienu iš egzistencializmo filosofijos pionierių³⁴ ir kaltina iracionalizmu.³⁵ Pats Weberis sąmoningą, apgalvotą vertybinį apsisprendimą vadina vertybiškai racionali (wertrational). Toks apsisprendimas yra vertybiškai racionalus, jeigu jis yra aksiologinės analizės padarinys, kitaip tariant, yra pakankamai gerai apgalvotas. Vertybiškai racionaliai renkasi tas, kas pasirenka, aiškiai išsąmonindamas alternatyvas, jų vidinę logiką, žino kiekvienos iš tų alternatyvų pasirinkimo kaštus ir yra pasirengęs juos priimti. Tuo vertybiškai racionalus pasirinkimas skiriasi nuo „aklo“ decizionizmo ar fanatizmo. Pastarasis būdingas elgesiui tokio veikėjo, kuris nesilei-

³⁰ Žr.: Oakes G. *Die Grenzen der kulturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Heidelberger Max Weber-Vorlesungen 1982*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1990. S. 114–121. Tiesioginių įrodymų, kad Kierkegaardo „egzistencinė dialektika“ buvo Weberio „vertybinių sferų“ ir jų konflikto idėjos šaltinis, nėra (Weberis Kierkegaardo necituoja). Tačiau danų mąstytojo idėjos Weberio laikais jau buvo plačiųjų išsilavinusių biurgerių sluoksnių kultūrinio багаžo dalis.

³¹ Weber M. „Der Sinn der ‘Wertfreiheit’ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“. GAW. S. 510.

³² Žr.: Weber M. „Der Sinn der ‘Wertfreiheit’ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“. GAW. S. 512; žr. taip pat jo: „Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik“. GAW. S. 245–249.

³³ Weber M. „Die ‘Objektivität’ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“. GAW. S. 151.

³⁴ Žr., pvz.: Stegmüller W. „Wertfreiheit, Interessen und Objektivität“ // Stegmüller W. *Rationale Rekonstruktion von Wissenschaft und ihrem Wandel*. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1986. S. 188–189. „Decizionistu“ Weberį laiko ir Habermasas. Žr.: Habermas J. *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1978. S. 120–122.

³⁵ Ypač karštai Weberį kritikuoja Leo Straussas, kuris kaltina jį nihilizmu (tiesa, dar priduria, kad tai „taurus nihilizmas“). Žr.: Strauss L. *Naturrecht und Geschichte*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. S. 37–82, o ypač – S. 50. Nuo šios kritikos vokiečių sociologą bando ginti Wolfgangas Schluchteris, kuris akcentuoja tuos Weberio pažiūrų aspektus, kuriais jos giminingos pragmatizmui. Žr.: Schluchter W. *Wertfreiheit und Verantwortungsethik*. S. 48–50.

džia į ginamo požiūrio įgyvendinimo pasekmių analizę (nenori klausyti kontrargumentų arba tiesiog ignoruoja informaciją apie tas pasekmes), stokoja „vertybinės fantazijos“ (t. y. nemato, kad galimi ir kiti, tarp jų *de facto* gal nėkieno tam tikroje konkrečioje diskusijoje net ir neišsakyti „galutiniai“ vertybiniai požiūriai) bei sugebėjimo suprasti oponentus, matyti situaciją jų akimis. Tačiau galų gale aksiologinė analizė vienareikšmiškai nedeterminuoja vertybinių principų pasirinkimo. Tuo ji skiriasi nuo teleologinės analizės, priklausančios instrumentinio racionalumo (*Zweckrationalität*) sferai. Šiuo atveju tam tikrų tikslų ar kitokių vertinimo kriterijų bei empirinių faktų pagrindu galima vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, koks veikimo būdas yra technologiškai ar ekonomiškai efektyvus.³⁶

Šie Weberio pasisakymai buvo plačiai recipuoti, o mokslo VNP buvo tvirtai asocijuotas su jo vardu. Kur kas mažiau dėmesio susilaukė tos Weberio tekstų vietos, kuriose aptariamos mokslo vertybinės prielaidos. Kaip tik šios vietos yra įdomiausios šiuolaikinių ginčų dėl mokslo VNP retrospektyvoje, nes jose Weberis metaforiška forma išsako mintis, kurios daug kuo anticipuoja postpozityvistinės mokslo filosofijos idėjas.³⁷ „Beveik visą (*virtually all*) postempiristinių mokslo filosofų kritiką, nukreiptą prieš loginį empirizmą, galima rasti Weberio ankstyvuosiuose metodologiniuose tekstuose (paskelbtuose

1903–1907).“³⁸ Tiesa, Weberis tiesiogiai kalba tik apie socialinius ir humanitarinius mokslus (juos jis vadina to meto Vokietijoje įprastu „kultūros mokslų“ vardu), bet daugelis jo išvalgų gali būti apibendrintos.

Weberis nepateikia sistemingos mokslo vertybių analizės, apsiribodamas paties mokslininko veiklos priklausomybės nuo tam tikrų prielaidų fakto išskėlimu. „Vienintelis rezultatas, kurį pasiektų bandymas tikrai be ‘prielaidų’ pažinti tikrovę, būtų ‘egzistencinių sprendinių’ apie nesuskaičiuojamus atskirus suvokinius chaosas“.³⁹ Mokslo „prielaidomis“ jis vadina bendras visiems mokslams „logikos ir metodikos taisykles“ (į jų turinį turinį Weberis smulkiau nesigilina), taip pat tam tikrus vertinimus. „Gamtos mokslai, pavyzdžiui, fizika, chemija, astronomija, priima kaip savaime suprantamą dalyką, kad verta pažinti pirminius kosmoso dėsnius, kiek tik mokslas pajėgia juos suformuluoti. (...) Visi gamtos mokslai duoda atsakymą į klausimą: ką mes turime daryti, *jeigu* norime techniškai įvaldyti gyvenimą? Bet ar mes jį norime ir privalome techniškai įvaldyti ir ar tai galų gale turi prasmę – tą klausimą jie palieka atvirą arba savo tikslams priima kaip prielaidą“.⁴⁰ Weberis neabejoja, kad tiesa priklauso prie konstitucinių mokslo vertybių (tikslų), tačiau svarbiausiu mokslo tikslu laiko aiškinimą, kuris „kultūros mokslų“ atveju turi „suprantančio aiškinimo“ pavidalą.⁴¹ Pats

³⁶ Retrospektyviai žiūrint, šiam Weberio įsitikinimui būtinos tam tikros pataisos. Tam tikrais atvejais ir instrumentiškai racionalus pasirinkimas būna nedeterminuotas. Pavyzdžiui gali būti pasirinkimas vadinamojoje strateginės sąveikos su daugeliu pusiausvyros taškų situacijoje. Žr.: Elster J. „Some Unresolved Problems in the Theory of Rational Behavior“. *Acta Sociologica*. 1993. Vol.36. P. 179–190.

³⁷ Smulkiau žr. mano straipsnį kitame „Problemu“ numeryje.

³⁸ Huff T. E. *Max Weber and the Methodology of the Social Sciences*. New Brunswick: Transaction Books, 1984. P. 8. Deja, knygos autorius apsiriboja šio teiginio deklaravimu, nepagrįsdamas jo konkrečiu M. Weberio ir postpozityvistinės mokslo filosofijos palyginimu.

³⁹ Weber M. „Die ‘Objektivität’ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“. GAW. S. 177.

⁴⁰ Weber M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. P. 73–74.

⁴¹ Plg. Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5 Aufl. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985. S. 1.

mokslo VNP, Weberio požiūriu, yra viena iš mokslo prielaidų. To principo nepaisymas apsunkena mokslo tikslų pasiekimą. „Imdamas kaip pavyzdį mūsų istorikų veikalus, aš galiu parodyti, kad ten, kur mokslo vyras padaro savo vertinamąjį sprendinį, nuodugnus faktų supratimas pasibaigia“.⁴²

Weberis nurodo, kad atskirų mokslo disciplinų tikslai nėra vienodi. Vieną skirtumą jau minėjome – gamtos mokslų disciplinos siekia aiškinti, o „kultūros mokslai“ – dar ir suprasti. Be to, jis atkreipia dėmesį, kad „taikomieji“ mokslai priima kaip prielaidą ir tam tikras nekognityvines vertybes. „Bendra medicinos prielaida, trivialiai kalbant, yra ta, kad priimamas uždavinys išsaugoti gyvybę ir, kiek įmanoma, sumažinti kančias“.⁴³ Jis pabrėžia, kad „mokslinio tyrimo sričių (*Arbeitsgebiete*) pagrindas yra ne ‘dalykiniai’ (*sachlichen*) sąryšiai tarp ‘daiktų’ (*Dinge*), bet mintiniai *problemų* sąryšiai: ten, kur nauju metodu nagrinėjamos naujos problemos ir taip atrandamos tiesos, kurios atveria naujas reikšmingas perspektyvas, ten atsiranda naujas ‘mokslas’“.⁴⁴ Problemos, kurias sprendžia socialiniai ir humanitariniai mokslai (o jie yra tiesioginis Weberio apmąstymų objektas), galų gale kyla iš bendro žmonių socialinio ir kultūrinio gyvenimo poreikių. Nuolatinis to gyvenimo atsinaujinimas lemia socialinių mokslų vertybinių prielaidų kaitą, o per ją – ir tuose moksluose dominuojančių koncepcijų kaitą.

Socialinių ir humanitarinių mokslų vertybinių prielaidų pasikeitimus Weberis lygina su žvaigždžių padėties („tikrosios“, o ne regimosios) dangaus skliaute pasikeitimais. Kaip

žinoma, žvaigždžių (skirtingai nuo planetų) regimasis judėjimas dangaus skliaute yra tolygus, todėl nuo senovės jis yra amžinų, nekintamų dalykų metafora ir yra geriausias orientyras keliautojui savo padėčiai Žemės paviršiuje nustatyti. Tokio keliautojo padėtyje yra ir tam tikros humanitarinių ar socialinių mokslų disciplinos specialistas, nagrinėjantis specialias, tiksliai apibrėžtas problemas, t. y. ieškantis atsakymų į tam tikrus specialius klausimus, suformuluotus specialia savo disciplinos kalba. Tiek, kiek tyrinėtojai orientuojasi į tas pačias „nejudančias“, aiškiai matomas dangaus skliaute „žvaigždes“ (konstitucines jų disciplinos vertybes), ginčai tarp specialistų, kuris atsakymas į tam tikrą klausimą yra teisingas, o kuris – ne, gali būti išspręsti visiškai vienareikšmiškai. Priėmus tam tikras prielaidas, atsakymą į klausimą vienareikšmiškai determinuoja patyrimas. Kaip ne visai „politiškai korektiškai“ sako Weberis, priėmęs tam tikros mokslo disciplinos prielaidas, priimti ar atmesti tam tikrą tos disciplinos teiginį turėtų „net ir kinas“.⁴⁵

Kaip pasijaustume, giedrą žiemos vakarą išėję į lauką ir įprastoje vietoje neberadę nei Paukščių tako, nei Grijūlo ratų su Šiaurine žvaigžde? Taip retkarčiais atsitinka „kultūros mokslų“ raidoje – atrodęs amžinas vertybių dangaus skliautas nebeatpažįstamai atsimaino. „Tačiau vieną kartą spalva pasikeičia (...), kelias pranyksta sutemose. Tada ir mokslas suskumba keisti savo poziciją (*Standort*) ir savo sąvokinių aparatą (...)“.⁴⁶ Tą patį Weberis pasako ir be metaforų, kai rašo: „Toliausiai siekiantys *turinio* pokyčiai (*weittragendsten Fortschritte*) socialinių mokslų srityje siejasi su praktinių kultūros problemų pokyčiais, o

⁴² Weber M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. P. 75–76.

⁴³ Ibidem. P. 74.

⁴⁴ Weber M. „Die ‘Objektivität’ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“. S. 166.

⁴⁵ Žr.: Ibidem. S. 155.

⁴⁶ Ibidem. S. 214.

formos pokyčiai įgyja sąvokų darybos kritikos pavidalą“. Kitaip sakant, pasikeitus konstitucinėms „kultūros mokslų“ vertybėms, keičiasi atskirų disciplinų darbotvarkė („turinys“) bei kalba ar žodynas („forma“). Beje, atskiros disciplinos gali ir nepergyventi „žvaigždžių“ padėties pasikeitimų. Jos „trunka“ tol, kol egzistuoja tam tikros socialinio gyvenimo problemos. „Visiška nesąmonė (*ein Unsinn in sich*) būtų kultūros mokslų sistema, net jeigu ji vien tik galutinai užfiksuotų objektyviai galiojančius klausimus ir sritis, kurias tie mokslai turi nagrinėti“.⁴⁷

Todėl Weberis rašo apie „amžiną kultūros mokslų jaunystę“⁴⁸, o nagrinėdamas socialinių mokslų objektyvumo problemą, tą žodį („objektyvumas“) rašo su kabutėmis. Tuo jis nori pasakyti, kad pagal konstitucines socialinių mokslų vertybes ir kitas metodologines taisykles pagrįsti teiginiai turi priverstinę galią tik tiems, kas tas vertybes priima. Ne išimtis yra ir kiti mokslai: „nes mokslo tiesa yra tik tai, kas *skirta* galiotivisiems, kas *nori* tiesos“.⁴⁹ Likdamas nuoseklus, Weberis „decizionistinių“ požiūrį taiko ir konstitucinėms mokslo vertybėms. „Nebūna mokslo absoliučiai be prielaidų, ir joks mokslas negali įrodyti savo vertės tam, kas tas prielaidas atmeta“.⁵⁰ Jos yra iš tų „galutinių“ vertybių, kurias galima pasirinkti arba atmesti. „Įrodyti“ jų visuotinę privalomąją galią negalime, nes tam, kad suformuluotume argumentą, kuriuo tai darome, turime būti bent kai kurias iš tų vertybių jau priėmę (kita vertus, tas, kas racionaliais argumentais bando nuneigti tas vertybes, prieštarauja sau, nes

pačiu savo argumentavimu rodo, kad bent kai kurias iš jų jau priėmė).

Decizionistinė mokslo vertybių samprata implikuoja, kad ginčai dėl vertybinių mokslo prielaidų, kaip ir kiti ginčai dėl „galutinių“ vertybių, nėra išsprendžiami argumentais, kuriais apeliuojama į faktus (pavyzdžiui, mokslo istorijos). Ginčydamiesi dėl tų vertybių, mokslininkai jau užsiima nebe savo darbu, bet filosofuoja – užsiima mokslo filosofija. Panašiai daro ir medikai, kai jie ne gydo žmones, bet diskutuoja, ar visada tai reikia daryti (gal kartais žmonėms reikia netrukdyti ar net padėti numirti?). Kaip ir kitais atvejais, tokia diskusija, įgalinanti iki galo suvokti „kainą“, kurios reikalauja vienos ar kitos alternatyvos pasirinkimas, leidžia padaryti savo pasirinkimą „vertybiškai racionaliu“, bet neduoda pagrindo „vertybiškai iracionaliu“ laikyti kitokio, svetimmo, pasirinkimo, jeigu „Kitas“ renkasi, žinodamas to pasirinkimo „kainą“ ir kitas jo implikacijas.

Ar Weberis neprieštarauja sau, kai, viena vertus, reikalauja, kad teiginių, o ypač – aiškinių priėmimo ir atmetimo, nepaveiktų nekognityvinės vertybės, o kita vertus, – teigia, kad kultūros mokslams dėl jų vertybinių prielaidų (kognityvinių ir nekognityvinių) pasikeitimų yra skirta „amžina jaunystė“? Kiek Weberį galima suprasti (jo pusiau metaforiški pasisakymai nėra pakankamai vienareikšmiški), šie du teiginiai iš skirtingų laiko perspektyvų: reikalaujamas mokslo vertybinio neutralumo TM1 prasme, Weberis sprendžia *sub specie sui temporis*, o konstatuodamas kognityvinių ir nekognityvinių mokslo vertybių kismą bei jo nepriklausomybę nuo atskiro tyrinėtojo valios, jis sprendžia *sub specie aeternitatis*.

Neverta paminėti, kad Weberis buvo ne filosofas, bet teisininkas, persikvalifikavęs į

⁴⁷ Ibidem. S. 184.

⁴⁸ Ibidem. S. 206.

⁴⁹ „Denn wissenschaftliche Wahrheit ist nur, was für alle gelten will, die Wahrheit wollen“. 213 p.

⁵⁰ Weber M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. P. 80–81.

ekonomistą.⁵¹ Situacija, su kuria Weberis susidūrė, analizuodamas mokslo raidą, yra panaši į tą, su kuria teisės teoretikas turi reikalo, kai nagrinėja institucinės socialinio gyvenimo organizacijos kaitą: konstitucinės teisės normos (konstitucinių tam tikros mokslo disciplinų vertybių analogas) kinta lėčiau už įstatymus, o šie – lėčiau už vykdomosios valdžios poįstatyminius aktus. Įstatymų leidėjams, rengiantiems naują įstatymą (o tuo labiau – vykdomosios valdžios atstovams) paprastai tenka priimti konstitucinės teisės normas kaip duotį. Jos yra kriterijai, leidžiantys atskirti, ar tam tikras konkretus įstatymų leidėjo ar vykdomosios valdžios veiksmas yra „teisėtas“ (legalus) ar ne. Įstatymų leidėjų ir vykdomosios valdžios atstovų nusizengimai konstitucinės teisės aktams yra analogiški nusizengimams prieš vertybines mokslo prielaidas. Moksliniai „rezultatai“, nesuderinami su tomis prielaidomis, yra „niekiniai“, – panašiai kaip ir pažeidžiantys konstituciją įstatymai bei poįstatyminiai aktai. O skirtumas tarp filosofavimo ir specialaus mokslinio tyrimo yra visiškai analogiškas skirtumui tarp filosofinių ar pusiau filosofinių diskusijų dėl konstitucinių teisės principų ir „kasdienio“ ar „juodo“ įstatymų kūrėjo bei vykdytojo darbo egzistuojančių konstitucinių normų rėmuose.

Geras mokslininkas-specialistas, panašiai kaip ir geras įstatymų leidėjas ar valdininkas, ne filosofuoja, bet vykdo savo „profesinę pareigą“: ieško būdų, kaip kuo geriau išspręsti tam tikrą specialią problemą duotų prielaidų rėmuose. Tad mokslininkui–specialistui vertybinis neutralumas reiškia taip pat ir susilaikymą nuo filosofavimo. Tai ir yra tas „asketinis“

aspektas, kurį Weberis įžvelgia mokslininko–specialisto veikloje. „Asketiškai“ atlikdamas savo profesinę pareigą, t. y. paklusdamas „dienos reikalavimui“ („*Forderung des Tages*“ – mėgstamas Weberio posakis), būdamas dalykiškas ir veikdamas *sub specie sui temporis*, mokslininkas-specialistas tuo pačiu metu gali neprarasti refleksyvios savo veiklos vertybių laikinumo *sub specie aeternitatis* sąmonės: suvokti, kad ir jo žaidžiamo žaidimo taisyklės gali būti kiek kitokios. Panašiai įstatymų leidėjai gerai žino, kad konstitucinės teisės normos, kaip konstitucinės sutarties produktas, gali būti pakeistos. Kitaip sakant, geras tyrinėtojas, filosofišškai suvokdamas savo, kaip tyrinėtojo, vertybių sąlyginumą ir laikinumą, tuo pačiu metu praktiškai elgiasi taip, lyg jos būtų absoliučios.

Ilgainiui jos ir keičiasi, tačiau tik išimtinėse situacijose, kurias netiesioginis Weberio mokinių, vokiečių konstitucinės teisės teoretikas Carlas Schmittas vadino „nepaprastosiomis“.⁵² Įstatymų leidėjams, siekiantiems išspręsti tam tikrą socialinę problemą, konstitucinės teisės normos pakeitimas „normalioje“ situacijoje nėra reali alternatyva, panašiai kaip „normaliame“ moksle vienos ar kitos konstitucinės mokslo vertybės suspendavimas nėra „realus“ būdas išspręsti tam tikrą specialią problemą. Weberiui galų gale yra svarbūs du dalykai: 1) ginčų dėl vertybių (konstitucinių normų) objektas skiriasi nuo diskusijų dėl faktų (konkrečių įstatymų ir poįstatyminių aktų) objekto, ir todėl tie ginčai turi vykti skirtinguose forumuose; 2) diskusijose dėl konstitucinių mokslo (ir kitokių) vertybių bei konstitucinių

⁵¹ Apie XIX a. Vokietijos teisės teorijų įtaką Weberiui žr.: Turner S. P., Factor R. A. *Max Weber. The Lawyer as Social Thinker*. London and New York: Routledge, 1994.

⁵² Žr.: Schmitt C. *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. 2. Ausg. München: Duncker & Humblot, 1934. Schmitto ir Weberio pažiūrų palyginimą žr.: Ulmen G. L. *Politischer Mehrwert. Eine Studie über Max Weber und Carl Schmitt*. Weinheim: VCH, Acta Humaniora, 1991.

normų neturime tokio tvirto pagrindo po kojomis, į kurį atsiremiamė, ginčydamiesi dėl atskirų teiginių ar konkrečių teisės normų.

3. Vertybinių mokslo prielaidų problema neopozityvistinėje mokslo filosofijoje

XX amžiaus filosofijoje mokslo vertybinio neutralumo principą nuosekliausiai gynė įtakinga filosofinė srovė, žinoma loginio empirizmo, loginio pozityvizmo arba neopozityvizmo vardais. Filosofijos istorikai mokslo VNP mini kaip vieną iš pamatinių pozityvizmo principų.⁵³ Kartais jis vadinamas viena iš svarbiausių („trečiaja“ ar „ketvirtąja“) „empirizmo dogmų“.⁵⁴ Loginiai empiristai, nušviesdami tą principą, šalia Hume'o paprastai pamini ir Weberio, kaip vieno iš „pirmtakų“, vardą.⁵⁵ Verta dėmesio ta aplinkybė, kad jų parašytuose mokslo filosofijos (o ji buvo pagrindinė loginių empiristų interesų sritis) tekstuose mokslo VNP problematika aptariama labai glaustai, laikant neutralumo principą savaime suprantamu, neproblemišku reikalavimu. Kiek plačiau jis nagrinėjamas ir pagrindžiamas tekstuose,

⁵³ Žr., pvz.: Kolakowski L. *Filozofia pozytywistyczna (Od Hume'a do Kola Wiedzińskiego)*. Warszawa: PWN, 1966. S. 15–16.

⁵⁴ Taip jį vertina, pavyzdžiui, Gierszewski Z. *Kultura, moralność, względność. Doktryna relatywizmu kulturowego M. J. Herskowskiego*. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 2000. S. 110–111.

⁵⁵ Žr., pvz.: Hempel C. G. *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York: Free Press, 1965. P. 86; taip pat: Nagel E. *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation*. London: Routledge, 1982. P. 485–486, 490–491. E. Nagelis, tiesą sakant, laikė save ne loginiu empiristu, bet „kontekstualiniu natūralistu“, tačiau nurodytame veikle išdėstyta mokslo metateorija mažai tesiskiria nuo „loginės empiristinės“. Postpozityvistai, kritikuodami jų „standartinę“ arba „priimtą“ mokslo sampratą (*received view*), Nagelio veiklą laikė viena iš svarbiausių tos sampratos kodifikacijų. Žr.: Lomanienė N. *E. Nagelio mokslo filosofijos analizė*. Filos. m. kand. laipsnio disertacija. Vilnius: VU, 1991.

skirtuose vadinamajai metaetikai, nagrinėjantys moralės kalbą ir moralinių argumentų logiką. Analitinė metaetika perėmė loginio empirizmo pasiūlytą mokslo sampratą (ilgainiui ji buvo pradėta vadinti tiesiog „standartine“), tad abu šie filosofijos istorijos reiškiniai yra glaudžiai susiję. Ką naujo loginio empirizmo filosofija įnešė į mokslo ir vertybių santykių analizę? Atsakdami į šį klausimą, kaip atskaitos tašką panaudosime jau išdėstytas Weberio idėjas.

Visų pirma reikia pastebėti, kad ir neopozityvistinė mokslo filosofija VNP problematiką nagrinėja susiaurintai, apsiribodama logine bei metodologine problematika ir ignoruodama jos etinius bei sociologinius aspektus. Nagrinėdami mokslą metodologiniu aspektu, loginiai empiristai siekė suformuluoti tam tikrus bendrus *visoms* mokslo disciplinoms⁵⁶ adekvataus pagrindimo ir aiškinimo kriterijus, kurių pagrindu galima būtų atskirti pagrįstas hipotezes nuo nepagrįstų, adekvačius aiškinimus – nuo pseudoaiškinimų. Tie kriterijai gali būti interpretuojami kaip taisyklės, normuojančios tyrimo veiklą, nukreiptą į tam tikras amžinas ir nekintamas konstitucines mokslo vertybes ar „galutinius tikslus“. Principinė loginio empirizmo nuostata yra ta, kad tokios taisyklės gali būti suformuluotos tik tyrimo veiklai, kurios turinys yra teorijų kontrolė, bet ne jų išradimas ar atradimas. Pirmo tipo veikla priklauso vadinamajam „pagrindimo kontekstui“, antrojo – „atradimo kontekstui“. Šiame kontekste ieškome atsakymų į klausimus, o pagrindimo kontekste norime nustatyti, kuris atsakymas į tyrimo klausimą yra geriausias – teisingas, labiausiai pagrįstas, priimtinas.

Skaitydami Weberio pasisakymus apie „kultūros mokslų“ vertybines prielaidas bei jų

⁵⁶ Tai yra vadinamoji mokslo metodo vienybės tezė.

istorinę kaitą, kurią sąlygoja socialinio gyvenimo nepaliaujamas atsinaujinimas, neopozityvistai turėjo pasigesti aiškesnio šių dviejų kontekstų problematikos diferencijavimo.⁵⁷ Loginiai empiristai pripažįsta nepažintinių vertybių reikšmę pasirenkant tyrimo problemas. Šiuo atžvilgiu jie nemato esminio skirtumo tarp gamtos ir socialinių mokslų. Mokslininkas nepažeidžia mokslo vertybinio neutralumo principo, pasirinkdamas kaip savo tyrimo problemą klausimus, labiausiai rūpimus visuomenei, kurioje jis gyvena, fondams, nuo kurių priklauso jo tyrimų finansavimas, ar jam pačiam, kaip tam tikros socialinės grupės ar partijos nariui. Neopozityvistinei mokslo VNP sampratai neprieštarauja ir mokslo sociologijos teiginys, kad atsakymų į tam tikrą klausimą (hipotezių) pobūdis priklauso nuo tyrinėtojo socialinės priklausomybės, politinių simpatijų ar antipatių. Tam tikra hipotezė apie ekonominių krizių priežastis, kurią siūlo ekonomistas-socialistas, vargu ar šaus į galvą ekonomistui-liberalui ir atvirksčiai. Mokslo VNP pažeidžiamas, jeigu sprendimą priimti tam tikrą hipotezę (ekonomisto-liberalo ar ekonomisto-socialisto) lemia ne konstitucinės mokslo vertybės ir empiriniai duomenys, bet nekognityvinės vertybinės preferencijos.

Tiesa, šis bandymas eliminuoti nepažintines vertybes iš pagrindimo konteksto, pripažįstant vien jų euristinę reikšmę atradimo kontekste, netruko susidurti su viena problema, kurios loginiams empiristams taip ir nepavyko patenkinamai išspręsti. Ją iškėlė R. Rudneris, atkreipdamas filosofų dėmesį į tam tikras vadinamosios Neymano-Pearsono statistinių

hipotezių tikrinimo teorijos logines ypatybes (ji yra beveik visuotinai priimta gamtos ir socialiniuose moksluose, taikančiuose statistinius metodus).⁵⁸ Tikrinant tokias hipotezes, ši teorija nurodo pradėti vadinamąją nuline hipotezę, kuri teigia, kad tarp tyrinėtąją dominančių kintamųjų statistinio ryšio nėra. Ta hipotezė yra apie visus tam tikros rūšies atvejus, tačiau spręsti apie ją tyrinėtojas gali tik remdamasis dalies tokių atvejų – imčių – stebėjimais. Jeigu stebėtose imtyse tyrinėtąją dominantys kintamieji yra statistiškai asocijuoti, būtų pernelyg skubota tuoj atmesti nulinę hipotezę. Pastebėta asocijacija gali būti atsitiktinio sutapimo padarinys. Tad atmesdami nulinę hipotezę, rizikuojame padaryti dviejų rūšių klaidas. Jeigu nulinė hipotezė yra teisinga, o mes ją atmetame, tai padarome vadinamąją I rūšies klaidą (tokiu atveju klaidingai manome, kad statistinis ryšys tarp kintamųjų egzistuoja). Jeigu nulinė hipotezė yra klaidinga, o mes ją priimame, darome II rūšies klaidą (ir „pražiopsome“ tiesą, kad kintamieji yra statistiškai susiję).

Jeigu yra žinoma, kokie yra kintamųjų tikimybiniai skirstiniai, tai galima apskaičiuoti tikimybę, kokia yra tam tikrų duomenų, rodančių tam tikrą statistinio ryšio tarp kintamųjų laipsnį, gavimo tikimybė, kai iš tikrųjų ryšio tarp jų nėra. Kiek daug stebinių beturėtume, jeigu jie neaprepia visos populiacijos, tai išlieka tikimybė, kad stebėjimų rodomas ryšys yra paaiškinamas atsitiktiniu sutapimu (t. y., kad nulinė hipotezė yra teisinga). Todėl atmetant

⁵⁷ Loginio empirizmo dvasia Weberio metodologinius tekstus aptaria W. G. Runcimanas. Žr.: Runciman W. G. *A Critique of Max Weber's Philosophy of Social Science*. Cambridge: Cambridge UP, 1972.

⁵⁸ Žr.: Rudner R. „The Scientist Qua Scientist Makes Value Judgments“. *Philosophy of Science*. 1953. Vol. 20. P. 1–4; Levi I. „Must the Scientist Make Value Judgments?“. *The Journal of Philosophy*. 1960. Vol. 57. P. 345–357; taip pat jo: „On the Seriousness of Mistakes“. *Philosophy of Science*. 1962. Vol. 29. P. 47–65. Žr. taip pat: Čekanavičius V., Murauskas G. *Statistika ir jos pritaikymai I*. Vilnius: TEV, 2000. P. 137–148.

nulinę hipotezę tenka pasirinkti aukštesnį ar žemesnį stebėjimų statistinio reikšmingumo lygmenį. Jeigu, pavyzdžiui, pasirinktas lygis yra 0,05, tai reiškia, kad atmetinėdami nulinę hipotezę, tokio tipo stebėjimų, kuriuos padarėme, pagrindu per ilgą laiką suklystume 5 kartus iš 100. I ir II rūšies klaidos yra susijusios: mažindami teisingos nulinės hipotezės atmetimo tikimybę (nustatydami mažesnę statistinio reikšmingumo lygmenį), didiname klaidingos nulinės hipotezės neatmetimo tikimybę.

Pagrįsti vienokio ar kitokio statistinio reikšmingumo lygmens pasirinkimą galime tik apeliuodami į tam tikras praktines vienokio ar kitokio pasirinkimo pasekmes, padarius vienokio ar kitokio tipo klaidą. Jeigu pavyzdžiui, nulinę hipotezę teigia, kad tam tikri vaistai turi žalingą šalutinį poveikį, ir yra teisinga, tai ją atmetę (padarę I rūšies klaidą) bei leidę tais vaistais prekiauti, susargdinsime žmones, kuriems tie vaistai yra kenksmingi. Bet jeigu hipotezė yra klaidinga, o mes jos neatmesime (padarysime II rūšies klaidą) ir uždrausime tikrintus vaistus vartoti, tai žmonės, kuriems jie gali padėti, liks neišgydyti. Jeigu statistinio reikšmingumo lygmenį pasirenkame atsižvelgami į vienokio ar kitokio tipo klaidų praktines pasekmes, tai hipotezės atmetimas ar priėmimas pagal tą lygmenį priklauso nuo nepažintinių vertybių, o tai reiškia TM1 pažeidimą. Problemą galime suformuluoti ir taip: teiginio priėmimo ar atmetimo nepažintinės vertybės gali nepaveikti ir neturi paveikti, jeigu jis yra pagrindžiamas deduciskai. Indukcinio pagrindimo kontekste hipotezės priėmimas ar atmetimas vargu ar gali būti visiškai „laisvas“ nuo nepažintinių vertybių įtakos. Duomenys, kuriuos laikėme pakankamais tam tikrai hipotezei priimti, gali pasirodyti visiškai nepakankami, jeigu paaiškėja, kad tos hipotezės

klaidingumo atveju mūsų asmeninė ar viešojo gerovė gali smarkiai nukentėti (t. y. duomenų pakankamumas ar nepakankamumas priklauso nuo to, kiek „rimta“ yra klaida, kurią rizikuojame padaryti, palaikę juos pakankamais).

Vis dėlto filosofai, priėmę „standartinę“ (t. y. loginę empiristinę) mokslo sampratą, šį keblumą laikė viso labo tik „lokaliniu“ sunkumu, specialia problema („galvosūkiu“), kurią vienokiu ar kitokiu būdu galima išspręsti (pavyzdžiui, atsisakius Neymano-Pearsono statistikos ir pakeitus ją beisiškąja⁵⁹) ar apeiti.⁶⁰ Ką loginis pozityvistas bet kuriuo atveju norėtų partarti Weberiui, – tai aiškiau skirti du dalykus: socialinio gyvenimo kaitos poveikį mokslo darbotvarkei (nei dėl tokio poveikio fakto, nei dėl to fakto teisėtumo loginis pozityvistas neabejoja) ir istoriškai kintančio socialinio gyvenimo poveikį paties mokslo vertybėms ir metodologinėms taisyklėms (mokslo „konstitucijai“). Tokį poveikį jis gali pripažinti tik kaip apgailėstavimo ir kritikos vertą mokslo istorijos faktą, nes tikrosios mokslo vertybės ir metodologinės taisyklės (kurias ir siekia eksplicitiškai suformuluoti neopozityvistinė mokslo filosofija) yra amžinos ir nekintamos.

Reikia pažymėti, kad ir paties Weberio tekstuose galime aptikti pakankamai daug vietų, kurias galima suprasti tokia prasme: kognityvinės (paties) mokslo vertybės nekinta, keičiasi tik nekognityvinės visuomenės, kurioje mokslas egzistuoja, vertybės. „Atsakymai į empirinių disciplinų probleminius klausimus (*Problemstellungen*) turi būti savo ruožtu 'laisvi

⁵⁹ Tiesa, iš beisianizmo kiltų daug kitų keblumų. Nebegalėtume vartoti pačių pasakymų „hipotezės priėmimas“ ir „hipotezės atmetimas“, o su nepažintinių vertybių įtaka susidurtume kitokiu pavidalu, būtent – su jų įtaka vadinamųjų „išankstinių tikimybių“ vertinimui.

⁶⁰ Plg. Nagel E. *The Structure of Science*. P. 496–498.

nuo vertinimų'. Jie nėra 'vertybinės problemos'. Tačiau tuos klausimus mūsų disciplinų srityje paveikia tikrovės ryšys 'su' vertybėmis".⁶¹ Tų nekognityvinių vertybių pasikeitimai lemia mokslo darbotvarkės atsinaujinimą (atsiranda naujos aiškinimo problemos, o senos nustoja būti aktualios ar įdomios), tačiau tų problemų sprendimo kokybės kriterijai yra absoliutūs, istoriškai nekintami. Šia prasme galima interpretuoti ir jau minėtą Weberio pastabą, kad gerai pagrįsto atsakymo į tokį klausimą negali nepriimti „ir kinas“.

Vis dėlto Weberio žvaigždynų kaitos ir „kultūros mokslų“ amžinos jaunystės metaforose glūdinčio turinio neopozityvistinė mokslo vertybių ir mokslinio metodo samprata iki galo neišsemia. Jos išreiškia ikianalitinės intuicijas, kurias artikuliuoja postpozityvistinė mokslo filosofija. „Kultūros mokslų“ „amžiną jaunystę“ vargu ar galima suprasti kaip nors kitaip, kaip kumuliatyvaus tų mokslų raidos pobūdžio kvestionavimą. O žvaigždynų konfigūracijų pasikeitimus galime suprasti ne vien tik ta prasme, kuri suderinama su „standartine“ (neopozityvistine) mokslo samprata. O būtent ne vien kaip nekognityvinių visuomenės vertybių kaitą, lemiančią „kultūros mokslų“ problematikos atsinaujinimą bei kūrybinės mokslininkų vaizduotės perfokusavimą, bet ir kaip paties mokslo vertybių, t. y. pagrindimo kontekste taidomų teorijų ir hipotezių vertinimo kriterijų, pasikeitimą. Šiuolaikinės postpozityvistinės mokslo metateorijos šias išvalgas, kurias Weberis išreiškė metaforomis, dėsto sąvokų ir argumentų pavidalu ir universalizuoja, t. y. tai ko ne vien „kultūros“, bet ir gamtos mokslų raidai.

⁶¹ Weber M. „Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“. GAW. S. 511.

Weberio metaforų „dešifravimas“ postpozityvistinės mokslo filosofijos požiūriu į šio straipsnio rėmus nebesutelpa ir yra atskiro darbo uždavinys. Tačiau pirma neopozityvistų ir Weberio pažiūrų metodologinio VNP aspekto klausimais palyginimą turime papildyti dar vienu, kurio objektas yra mokslinės etikos ir mokslinės normatyvinės politinės teorijos problema.

4. Vertybių pažinimo problema analitinėje metaetikoje

Nors pagrindinis loginių pozityvistų darbo baras buvo mokslo filosofija, loginis empirizmas padarė didžiulę įtaką taip pat ir moralinio bei politinio diskurso epistemologinei metateorijai, kuri tik XX amžiuje pakankamai aiškiai ir griežtai atsiskyrė nuo savo objekto (normatyvinės etikos ir politinės teorijos). Ji yra žinoma „metaetikos“ pavadinimu.⁶² Reikalas tas, kad absoliuti dauguma analitinės filosofijos atstovų, kurie XX a. pirmoje pusėje rašė vertybių pažinimo klausimais, vadovavosi būtent „standartine“ (t. y. logine empiristine) mokslo metateorija, su kuria tam tikros metaetinės koncepcijos yra tiesiog nesuderinamos. O būtent pati „vertybinio pažinimo“ sąvoka loginio empirizmo požiūriu yra (švelniai kalbant) problemiška. Taigi loginė empiristinė mokslinio pažinimo samprata tam tikras metaetinės teorijos alternatyvas tiesiog eliminavo, pastūmėdama metaetinę teoriją vadinamojo antikognityvizmo linkme.

⁶² Čia ir toliau metaetiką apibrėšime plačiau, įjungdami į jos objektą moralinių argumentų logiką bei visus moralinio diskurso ontologinius bei epistemologinius klausimus. Literatūroje aptinkama ir siauresnė metaetikos samprata, jos objektą apribojant moralės kalbos išraiškų reikšmės analize (kitai sakant, moralės kalbos semantinė analize). Žr.: Stegmüller W. *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Eine kritische Einführung*. Bd. 4. Stuttgart: Alfred Kröner, 1989. S. 165–166.

Antikognityvizmas ir kognityvizmas yra pagrindinės metaetinės teorijos alternatyvos. Kognityvistai moralinius ir kitokius vertinimus laiko teiginiais, t. y. kalbinėmis išraiškomis arba mintimis, kurios turi tiesos vertę – yra teisingos ar klaidingos. Antikognityvistai yra visi tie, kurie šią tezę atmeta. Priklausomai nuo to, ar vertinimo predikatai laikomi apibrėžiamais deskriptyviniais terminais, ar ne, kognityvizmas būna natūralistinis arba antinatūralistinis. Priklausomai nuo to, kokiais būtent deskriptyviniais predikatais vertinimo predikatai apibrėžiami, natūralizmas būna psichologinis (pavyzdžiui, „x yra savaime geras“ reiškia „x yra malonus“), sociologinis (pavyzdžiui: „x yra savaime geras“ reiškia „x pritaria dauguma visuomenės narių“ arba „x yra geras“ reiškia „x atitinka proletariato interesus“), teologinis („x yra privalomas“ reiškia „daryti x liepia Dievas“) ir pan. Antinatūralistai (pavyzdžiui, jau minėtas Moore) teigia, kad, be fizinių savybių, pasaulio objektai turi ypatingas vertybines savybes, kurios yra epistemiskai pasiekiamos ypatingoje vertybinėje patirtyje. Šiuo požiūriu, be empirinių faktų, egzistuoja dar ir ypatingi vertybiniai faktai, kuriuos atpažinti galime, jeigu turime vertybinio suvokimo gebą, analogišką regėjimo ar klausos geboms.

Principai, kuriais loginis empirizmas apibrėžia pasirinkimą tarp metaetinių alternatyvų, yra 1) empirinių ir analitinių teiginių dichotomija („antroji empirizmo dogma“) ir 2) „Hume’o giljotina“ TL1 ir TL2 pavidalu. Akivaizdu, kad sakiniai, išreiškiantys vertinimus, nėra analitiniai teiginiai. Ar jie yra empiriniai? Laikyti juos empiriniais įprastine prasme (tai teiginys, kurio tiesos vertei nustatyti būtinas juslinis patyrimas), galėtume, tik būdami natūralistai ir darydami Moore’o sukritikuotą „natūralistinę klaidą“ (laikydami „grynuosius“

vertinimo predikatus apibrėžiamais deskriptyviniais terminais). Nusprendę tapti antinatūralistais, nebegalėtume būti empiristais arba bent jau empiristais įprastine prasme. Mat arba turėtume neigti empirinių ir analitinių teiginių dichotomiją, suteikdami vertinimams sintetinių apriorinių teiginių („grynojo proto“ tiesų) statusą, arba turėtume praplėsti įprastinę „patyrimo“ sampratą, kurioje „patyrimas“ yra tapatus „jusliniam patyrimui“ – juo vadinami įspūdžiai, gaunami regėjimu, klausa, uosle, lytėjimu ir skonio jusle. Tačiau kurioje kūno vietoje yra vertybių juslė? Kita vertus, TL2 neleidžia sakinių, išreiškiančių vertinimus, išvesti iš teiginių, kurių tiesos vertę galima nustatyti patyrimu įprastine prasme. Taigi nuoseklus loginis empiristas turi būti antikognityvistas.

Ko nurodyti principai nedeterminuoja, – tai pasirinkimo tarp dviejų antikognityvistinės metaetikos versijų – emotyvizmo ir preskriptyvizmo. Emotyvistinės vertinimo sakinių sampratos eskizą aptinkame bene plačiausiai skaitomame loginio empirizmo tekste – Alfredo J. Ayerio knygoje *Kalba, tiesa ir logika* (pirmas leidimas – 1936 m.),⁶³ o detaliai ji išplėta amerikiečių filosofo Charles’o Leslie’o Stevenson darbuose.⁶⁴ Emotyvistiniu požiūriu, gryniesi vertinimo predikatai yra tokio pat tipo išraiškos kaip ir jaustukai („valio!“, „fe!“ ir pan) – jos išreiškia kalbančiojo jausmus, emocines reakcijas tam tikrų empirinių faktų atžvilgiu. Jeigu nuo jaustukų jos kuo ir skiriasi, tai tik tuo, kad jais kalbėtojas ne tik išreiškia savo asmeninius jausmus, bet ir siekia

⁶³ Žr.: Ayer A. J. *Language, Truth and Logic*. New York: Dover, 1952. P. 102–114.

⁶⁴ Žr.: Stevenson C. L. *Ethics and Language*. New Haven, CT: Yale University Press, 1944; taip pat jo: *Facts and Values: Studies in Ethical Analysis*. New Haven, CT: Yale University Press, 1963.

atitinkamai paveikti kitų asmenų emocišes nuostatas. Vertinimo sakinio „Jono poelgis x yra amoralus“ reikšmę emotyvistas analizuoja taip: „Jono poelgis x – fe! Šlykštėkimės Jono poelgiu x!“ . Iš tokios analizės plaukia, kad TL2 yra trivialiai teisinga tezė, nes grynuosius vertinimus išreiškiantys sakiniai tiesiog nėra teiginiai (t. y. tiesos vertę turinčios kalbinės išraiškos), o iš teiginių gali plaukti tik teiginiai.

Preskriptyvistiniu požiūriu, kurį pirmas nuodugniai pagrindė Richardas Mervynas Hare⁶⁵, vertinimo sakiniai yra komandos arba imperatyvai, iš kurių preskriptyvistai kaip atskirą ypatingą atvejį išskiria moralės sakinius. Moraliniai imperatyvai nuo nemoralinių skiriasi savo universalumu: išsakydami moralinį vertinimą, sakome, kad jis galioja ir visiems atvejams, panašiams į tą, kurį šiuo metu vertiname. Tuo moraliniai vertinimai skiriasi nuo į intersubjektyvią galią nepretenduojančių skonio sprendimų. Šiuo požiūriu, pavyzdžiui, sakinyš „Jono poelgis x yra amoralus“ reiškia „būdami situacijoje, kuri visais esminiais bruožais panaši į tą, kurioje buvo Jonas, nedarykime x tipo poelgių!“ Kaip ir emotyvizmas, preskriptyvizmas trivializuoja TL2, nes imperatyvai nėra teiginiai (neturi tiesos vertės) ir iš teiginių plaukti negali.

Vis dėlto preskriptyvizmas reikšmingai skiriasi nuo emotyvizmo tuo, kad jis implikuoja, jog egzistuoja ypatinga praktinės argumentacijos logika, kuri nėra tapati teorinės argumentacijos logikai.⁶⁶ Šis preskriptyvizmo aspektas leidžia geriau suprasti ir įvertinti Weberio įsitikinimą, kad egzistuoja tam tikra „galutinių

vertinimų“ logika, kuri yra Bruuno taip pavadintos „aksiologinės“ analizės objektas. „Galutinių vertinimų“ konfliktus Weberis supranta ne kaip idiosinkratiškus skonio sprendimų susidūrimus, bet aprašo juos kaip atskirą „gyvenimo“ ar „vertybinių“ sferų prieštaravimą,⁶⁷ su kuriais susiduria visi tų sferų dalyviai. Tas aprašymas suponuoja, kad egzistuoja ypatinga ekonomikos, religijos, politikos, meno, erotikos ir pan. „logika“. Moralės „logika“ – tik viena iš daugelio logikų, kurios konfliktuoja tarpusavyje. Tiesa, ir šią savo išvalgą Weberis gali išreikšti tik su metaforų ir palyginimų pagalba, lygindamas konfliktus tarp vertybinių sferų (kaip ir, beje, „galutinių vertinimų“ susidūrimus tų sferų viduje) su „dievų karu“.⁶⁸

Kiek preskriptyvistinė metaetika teigia egzistuojant ypatingą moralinės argumentacijos ar „praktinio proto“ logiką,⁶⁹ tiek ji priartėja prie Weberio intuicijų. Ir vis dėlto į jos rėmus anaipol ne visos šios intuicijos sutelpa. Viena vertus, kai kurie preskriptyvistiniai metaetikos teoretikai mano, kad vien moralinės argumentacijos loginės analizės priemonėmis galima nustatyti, ar konkreti moralės taisyklė yra

⁶⁷ Išsamiausia tų prieštaravimų aprašymą žr.: Weber M. „Zwischenbetrachtung: Theorie der Stufen und Richtungen religiöser Weltablehnung.“ In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. 9. Aufl. Bd. 1. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. S. 536–573.

⁶⁸ Žr.: Weber M. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“. P. 76–77.

⁶⁹ Skirtumo tarp „grynojo“ (teorinio) ir praktinio proto „logikų“ iliustracija gali būti standartinės teiginių logikos ir deontinės logikos taisyklių netapatumas. Pavyzdžiui, deontinėje logikoje nėra taisyklės, analogiškos dizjunktai įvedimo taisyklei. Standartinė formalioji logika leidžia bet kokį teiginį pakeisti jo ir bet kokio kito teiginio dizjunktija. Šiuo požiūriu teiginys „Jonas savo atlyginimą atidavė žmonai“ yra ekvivalentiškas teiginiui „Jonas savo atlyginimą atidavė žmonai arba pragėrė“. Analogiškos taisyklės nėra deontinėje logikoje (jose teiginys „Jonas privalo savo atlyginimą atiduoti žmonai“ anaipol nėra ekvivalentiškas teiginiui „Jonas privalo savo atlyginimą atiduoti žmonai arba pragerti“).

⁶⁵ Žr.: Hare R. M. *The Language of Morals*. Oxford: Clarendon Press, 1952.

⁶⁶ Šios logikos analizės užuomazgas galima rasti jau Aristotelio darbuose „praktinio silogizmo“ teorijos pavaldai.

priimtina. Kaip jau matėme, Weberis šiuo klausimu buvo didesnis skeptikas, laikydamas konfliktą tarp „atsakomybės“ (konsekvencialistinės) ir „nuostatos“ (deontologinės) etikų racionaliai neišsprendžiamą. Kita vertus, preskriptyvistai apsiriboja *moralės* kalbos ir *moralinės* argumentacijos logikos analize. Kierkegaardo ir Weberio keliamas klausimas, ar kartais praktinis protas nėra daugialypis, polimorfiškas (ar moralė kartais nėra tik viena iš – ir ne pačių svarbiausių – „vertybinių“ sferų?), jiems nekyla.

Diskusijos analitinėje metaetikoje, reljefiškai išryškinusios svarbiausias metaetinės teorijos alternatyvas, leidžia ir skatina iškelti klausimą, kur yra ką tik išdėstytos vėberiškosios vertinimo teiginių sampratos vieta tarp šių alternatyvų? Runcimanas Weberį laiko preskriptyvistu: „Weberis iš tikrųjų laikosi požiūrio, kuris dabar vadinamas „preskriptyvizmu“ – t. y. jis ne tik mano, kad morališkai spręsti reiškia ne tik įsipareigoti veikti (esant galimybei) atitinkamais būdais, bet ir kad bet koks elgesio principas, koks netikėtus ir „iracionalus“ jis bebūtų, gali būti tokių sprendimų (*judgements*) pagrindas“.⁷⁰ Bene įtakingiausias yra požiūris, kurį savo plačiai skaitomoje knygoje *Po dorybės* autoritetingai išsakė Alasdairas MacIntyre’as, vokiečių mąstytoją laikantis emotyvistu.⁷¹ Mano nuomone, Weberio koncepcijos specifikai nusakyti gali tikti ir kognityvistinio antinatūralistinio agnosticizmo terminas.⁷² Tam tikrą pagrindą manyti, kad

⁷⁰ Runciman W. G. *A Critique of Max Weber's Philosophy of Social Science*. P. 53.

⁷¹ Žr.: MacIntyre A. *After Virtue. A Study in Moral Theory*. 2nd ed. London: Duckworth, 1985. P. 26–27. MacIntyre’o požiūrio kritiką žr.: Tester K. „Weber’s Alleged Emotivism“. *British Journal of Sociology*. 1999. Vol. 50. Nr. 4. P. 563–573.

⁷² Fritzas Loosas taip pat vadina Weberio poziciją „vertybiniu skepticizmu“ (ne emotyvizmu). Žr.: Loos F. *Zur Wert- und Rechtslehre Max Webers*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1970. S. 62.

Weberis nebuvo emotyvistas (taigi ir antikognityvistas), suteikia ne vien ta aplinkybė, kad jis vertinimus visada ir visur vadina teiginiais (*Werturteil*⁷³). Svarbiausia yra tai, kad Weberio priskyrimas emotyvizmui yra nesuderinamas su jo ryžtinga vertybinio reliatyvizmo kritika (reliatyvistinę moralinių ir kitokių vertybių sampratą implikuoja emotyvizmas ir kai kurios natūralistinio kognityvizmo atmainos).

Weberis teigia, kad reliatyvizmas yra būdingas vadinamajai „organinei“ etikai, kurios pavyzdžiais gali būti Indijos kastų ar viduramžių Europos luominė etika, kur skirtingų kastų ar luomų atstovai turėjo laikytis skirtingų moralinių kodeksų. M. Weberio požiūriu, logiškai nuoseklus toks reliatyvizmas gali būti tik tokiu atveju, jeigu priimamas tam tikras metafizinis pasaulėvaizdis (kastų santvarkos atveju tokio pasaulėvaizdžio branduolys yra karmos ir sielų reinkarnacijos doktrinos), kuriame priešingos vertybinės sferos yra suderinamos, harmonizuojamos. Tą metafizinį pasaulėvaizdį praradę, nebeturime pagrindo teigti, kad priešingi „galutiniai“ vertybiniai pasirinkimai gali būti vienodai teisingi. „Žmogiškam komforto poreikiui nepageidaujamas, bet neišvengiamas pažinimo medžio vaisius yra tas, kad mes turime apie tas priešingybes žinoti ir kartu matyti, kad kiekvienas atskiras svarbus veiksmas ir gyvenimas kaip visuma, jeigu jis turi būti gyvenamas sąmoningai, o ne slinkti kaip gamtinis įvykis, reiškia grandinę galutinių sprendimų (*Kette letzter Entscheidungen*), kuriais siela (kaip ir pasak Platono) *pasirenka* – savo pačios likimą – savo darbo ir savo būties prasmę. Bene grubiausias nesupratimas, priešingas vertybių konflikto doktrinos atstovų

⁷³ *Werturteil*, verčiant pažodžiui, – vertinimo sprendinys. Tačiau „sprendinys“ ir „teiginys“ Weberiui reiškia tą patį.

intencijoms, yra interpretacija, laikanti šį požiūrį „reliatyvizmu“ – gyvenimo samprata, kuri remiasi radikaliai priešingu požiūriu į vertybių sferų tarpusavio santykius ir kuri (nuosekliu pavidalu) yra prasminga (*sinnvoll durchführbar*) tik labai ypatingos („organinės“) metafizikos dirvoje“. ⁷⁴

Vadinasi, Weberis neteigė, kad visi vienas kitam prieštaraujantys „galutiniai“ vertinimai ir pasirinkimai yra lygiaverčiai, jis tik manė, kad mes (žmonės) negalime žinoti, kuris iš jų yra teisingas. Tai yra skeptinis, bet ne reliatyvistinis požiūris (skeptikas pripažįsta, kad kiekvienas teiginys „savyje“ yra arba teisingas, arba klaidingas, – jis tik abejoja žmogaus išgalėmis žinoti, kurie gi iš tų teiginių yra teisingi, o kurie – klaidingi). Tačiau, Weberis neneigė vertybių objektyvumo jų galiojimo nepriklausomai nuo vertintojo prasme (vadinasi, jis buvo „moralinis realistas“). Ką Weberis neigė – tai galimybę pažinti tas vertybes, t. y. „galutinių“ vertinimų konfliktų atvejais rasti tiek ir tokių duomenų bei argumentų vieno iš tų vertinimų naudai, kad jį turėtų pripažinti teisingu kiekviena racionali būtybė. Galų gale pasirinkdamas vienokį ar kitokį normatyvinį principą ar „lemtingą“ praktinį sprendimą, veikė jas tai daro be pakankamo pagrindo, – skirtingai nuo pasirinkimo tarp empirinių hipotezių.

„Galutinių“ vertinimų objektų statusas Weberio filosofijoje yra analogiškas I. Kanto „daiktų savyje“ statusui: mes galime žinoti, kad jie egzistuoja, tačiau negalime žinoti, kokie būtent jie yra. Kai Weberis rašo apie „dievų karą“, kuriame susiduria „galutinės vertybės“, jis nori pasakyti, kad egzistuoja praktinio proto „transcendentalinė dialektika“, analogiška

⁷⁴ Žr.: Weber M. „Der Sinn der ‘Wertfreiheit’ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“. GAW. S. 507–508.

Kanto keturių grynojo proto antinomijų pavidalu aprašytai teorinio proto „transcendentalinei dialektikai“. Panašių idėjų šiuolaikinėje analitinėje etikoje galime aptikti tik užuomazgų pavidalu. ⁷⁵

5. Kritinė teorija prieš kritinį racionalizmą (antrasis *Werturteilsstreit*)

Atskiro aptarimo nusipelno giminingos logiškiam empirizmui filosofinės srovės – kritinio racionalizmo – nuostatos dėl mokslo VNP. Kaip žinoma, kritinis racionalizmas yra Karlo Raimundo Popperio filosofija. Tačiau mus dominančiu specialiu klausimu ne mažiau svarbūs ir įdomūs yra už Vokietijos sienų (nepelnytai) mažai žinomo vokiečių filosofo Hanso Alberto darbai. Dėl dviejų priežasčių: pirma, dėstydamas kritinio racionalizmo požiūrį mokslo VNP klausimu, Albertas atramos tašku pasirenka būtent Weberio darbus, pateikdamas kritinio racionalizmo požiūrį kaip kritišką Weberio idėjų patikslinimą. Antra, būtent Albertas buvo pagrindinis šio principo gynėjas antrajame WS „raunde“. Šis „raundas“ yra žinomas taip pat ir „ginčo dėl pozityvizmo“ (*Positivismusstreit*) pavadinimu. ⁷⁶ Ši labiau lokalinę reikšmę turėjusi filosofinė diskusija (jos auditorija apsiribojo vokiškai kalbančių šalių

⁷⁵ O būtent tuose analitinės etikos atstovų darbuose, kurie skirti „moralinio pliuralizmo“ problematikai, taip pat klausimui, ar moraliniai veiksmo pagrindai visada turi prioritetą nemoralinių pagrindų atžvilgiu, pavyzdžiui: Kekes J. *The Morality of Pluralism*. Princeton: Princeton UP, 1993; Stocker M. *Plural and Conflicting Values*. Oxford: Oxford UP, 1990; Schüssler R. „Ist Moral immer Trumpf?“ In: Nida-Rümelin J. *Rationalität, Realismus, Revision*. Vorträge des 3. internationalen Kongresses der Gesellschaft für Analytische Philosophie vom 15. bis 18. September 1997 in München. Berlin: Walter de Gruyter, 2000. S. 669–675. Žr. taip pat: Rudd A. *Kierkegaard and the Limits of the Ethical*. Oxford: Oxford UP, 1993.

⁷⁶ Šios diskusijos priešistorė išsamiai analizuojama Hanso-Joachimo Dahmsso knygoje (žr. 2-ą išnašą).

publika) gali būti laikoma savotiška šiuolaikinių anglosaksų šalyse vykstančių ginčų mokslo VNP klausimais repeticija, nes kai kuriuos mūsų laikais pateikiamus argumentus ir kontrargumentus galima aptikti jau 60-ųjų „ginčo dėl pozityvizmo“ metu, kai Popperio ir Alberto oponentai buvo kritinės teorijos atstovai Adorno ir tada dar ne toks garsus Habermasas.

Svarbiausias Popperio pažiūrų mokslo VNP klausimais dokumentas yra neseniai taip pat ir į lietuvių kalbą išverstas garsusis jo veikalas „Atviroji visuomenė ir jos priešai“ (ypač 5-as ir 24-as skyrius, o taip pat „Priedai“). Pamatinio savo filosofijos principu Popperis laiko faktų, kuriuos aprašo deskriptyviniai teiginiai, ir sprendimų (*decision*) dualizmo postulatą. Sprendimą darome, priimdami tam tikrą pasiūlymą nustatyti tam tikrą normą ar principą, pagal kurį toliau privalome veikti. Todėl faktų ir sprendimų dualizmą Popperis kitaip dar vadina faktų ir principų bei faktų ir veiksmo dualizmu. Faktų ir sprendimų dualizmo postulas yra popperiškoji TL1 redakcija. TL2 Popperis suredaguoja taip: „*teiginio, teigiančio kokią nors normą, sprendimą ar, tarkime, politinį pasiūlymą, negalima išvesti iš faktų teigiančio teiginio*; kitaip sakant, normų, sprendimų arba *pasiūlymų* negalima išvesti iš faktų“.⁷⁷

Tokiais pat neišvedamais iš faktų (bet dėl to anaip tol ne arbitraliais) sprendimais remiasi ir mokslinio tyrimo veikla. „Etika nėra mokslas. Tačiau, nors nesama etikos „racionalaus mokslinio pagrindo“, esama mokslo ir racionalizmo etinio pagrindo“.⁷⁸ Svarbiausia mokslinio tyrimo vertybine prielaida Popperis laiko racionalistinę nuostatą. „Racionalistinei

nuostatai būdinga tai, kad ji pabrėžia įrodymo ir patyrimo svarbą. Tačiau nei loginiu įrodinėjimu, nei patyrimu neišmanoma pagrįsti racionalizmo; juk tik tiems, kurie pasirenge atsižvelgti į įrodymus ir patyrimą, taigi tiems, kurie jau laikosi racionalistinio požiūrio, toks argumentavimas bus priimtinas. (...) Vadinasi, joks racionalus argumentavimas negali racionaliai veikti žmogaus, nenorinčio priimti racionalaus požiūrio. Todėl visapusiškas racionalizmas yra nepagrįstas“.⁷⁹ Nuo tokio „visapusiško“ racionalizmo Popperis atiboja savo „kritinį“ racionalizmą, kurį galima būtų pavadinti ir „decizionistiniu“. Šis racionalizmas pripažįsta „tą faktą, kad pamatinis racionalistinis nusiteikimas atsiranda (bent jau hipotetiškai) iš tikėjimo akto – iš tikėjimo protu. Vadinasi, mes galime rinktis. Galime rinktis kurią nors, net radikalią ir visapusišką, iracionalizmo formą. Bet galime rinktis ir kritinį racionalizmą, kuris atvirai pripažįsta, kad jo šaltinis yra iracionalus sprendimas (vadinasi, iki tam tikros ribos pripažįsta iracionalizmo pirmumą)“.⁸⁰

Albertas sukonkretina Popperio nubrėžtą perskyrą tarp dviejų racionalizmo formų. Popperio „visapusišką“ ar „nekritinį“ racionalizmą jis vadina „dogmatiniu“ racionalizmu.⁸¹ Jo skiriamieji bruožai yra teorinis monizmas, orientacija į pakankamo pagrindo principą ir epistemologinis fundamentalizmas. Dogmatinis racionalizmas nukreipia tyrinėtoją tarp visų pasiūlytų sprendimų ir hipotezių ieškoti vienos, teisingos ir tą nuspėjamai teisingą hipotezę (sprendimą) kuo geriau pagrįsti. Tyrimo tikslas yra rasti duomenų, kurie būtų

⁷⁹ Ten pat. P. 442.

⁸⁰ Ten pat. P. 443.

⁸¹ Žr.: Albert H. *Traktat über kritische Vernunft*. 5., verb. und erw. Auflage. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1991.

⁷⁷ Popper K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai, 1998. P. 77.

⁷⁸ Ten pat. P. 449.

pakankamas pagrindas ta hipoteze patikėti. Tačiau pagrįsdamas tam tikrą vieną teiginį kitais teiginiais, jis susiduria su keblumu, kad patys pagrindai turi būti pagrįsti ir t. t. Siekdamas išvengti regreso į begalybę arba ydingo rato, dogmatinis racionalistas arbitraliai nutraukia pagrindimo grandinę (todėl jis ir yra „dogmatiškas“), išskiria tam tikrus teiginius kaip visiškai tikrus ir suteikia jiems galutinių pažinimo pagrindų statusą. Priklausomai nuo to, kokiems būtent teiginiams tokių galutinių pagrindų statusas pripažįstamas, jis skiria dvi dogmatinio racionalizmo atmainas – empiristinę ir intelektualistinę.⁸²

Svarbiausiu dogmatinio racionalizmo trūkumu Albertas laiko „imunizuojančių“ nuo kritikos tyrimo strategijų įteisinimą. Visų pirma jis „imunizuoja“ nuo kritikos tuos teiginius, kuriems suteikiamas „bazinių“ teiginių vaidmuo. Toliau jis skatina imunizuoti nuo kritikos sprendimą ar hipotezę, kuri yra pagrindimo objektas (jeigu jis ja jau patikėjo). Ir vienu, ir kitu atveju imunizacija reiškia sudogminimą – tam tikrų teiginių paskelbimą neabejotiniais teiginiais. Į kritiką dogmatinis racionalistas reaguoja ne alternatyvų priimtai hipotezei paieška, bet jos *ad hoc* modifikavimu. Kritiniam racionalizmui Albertas priskiria tokius bruožus, kaip teorinis pliuralizmas, orientacija į kritinio patikrinimo principą ir falibilizmas. Teorinis pliuralizmas reiškia, kad kritinis racionalizmas pozityviai vertina idėjų įvairovę bei naujų (tarp jų ir ekscentriškų ar „beprotiškų“) idėjų proliferaciją, nes kuo gausesnė idėjų pasiūla, tuo mažesnė tikimybė, kad pats geriausias pasiūlymas (teisinga hipotezė) nebus pateiktas

kritikai. Kartu kritinis racionalizmas nukreipia tyrinėtojus ne ieškoti teisingos hipotezės, bet išradinėti naujas hipotezes ir siūlyti naujus sprendimus; ieškoti ne patvirtinančių, bet paneigiančių (falsifikuojančių) pasiūlytus svarstymui sprendimus bei hipotezes duomenų. Pagaliau jis draudžia kokius nors sprendimus laikyti visiškai nekvestionuotiniais, o teiginius – absoliučiai tikrais (tai ir yra falibilizmas). Kaip ir dogmatinis racionalizmas, kritinis racionalizmas galutiniu pažinimo tikslu laiko tiesą, tačiau laikosi požiūrio, kad sparčiausiai prie jos artėjame tada, kai tiesa nėra tiesioginis tyrinėtojo tikslas.⁸³ Tiesioginiu tyrimo tikslu kritinis racionalizmas siūlo laikyti ne tiesos, bet klaidų paieškas. Greičiausiai pažinsime tiesą, siekdami ne tiesos, o kitų tikslų, kurių pasiekimo atžvilgiu tiesos pažinimas yra šalutinė pasekmė.⁸⁴

Popperio ir Alberto dogmatinio racionalizmo kritika įdomi tuo, kad ji atveria kelią Weberio vertybių skliauto kataklizmą („žvaigždynų slinkties“) metaforoje glūdinčių įžvalgų analitinei artikuliacijai. Būtent ji parodo, kad pačios mokslo vertybės yra ambivalentiškos, gali būti diskutuojamos, o kartu – ir istoriškai

⁸² Intelektualistinio dogmatinio racionalizmo etalonu Albertas laiko Descartesio filosofiją.

⁸³ Žr. Popper K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. P. 494–495.

⁸⁴ Iš pirmo žvilgsnio ši situacija yra paradoksali, bet ji anaipol nėra netipiška. Su panašia į ją susiduriame pavyzdžiui, ir ekonomikoje. Nors galutinis gamybinės ūkinės veiklos tikslas yra vartotojų poreikių patenkinimas, jis efektyviausiai pasiekiamas tada, kai gamintojams yra ne tiesioginis veiklos tikslas (toks tikslas rinkos ekonomikoje yra piniginis pelnas), o šalutinė pasekmė. Nuosekliai rutuliodamas šią idėją, Steve Fulleris teigia, kad mokslo, kaip tam tikros „socialinės mašinos“, produktyvumo analizei klausimas apie mokslininkų tikslus ir motyvus yra antraeilis. Svarbus dalykas yra mokslo organizacija, kuri ir lemia, kokius rezultatus (ir kiek) ta mašina produkuoja. Net jeigu mokslininkai yra labai „idealistiškai“ motyvuoti, trokšta tik tiesos ir neturi jokių „žemų“ siekių (karjera, galia, prestižas ir pan.), dėl blogos institucinės mokslo organizacijos jie gali kur kas mažiau pasitūmėti link „tiesos“, negu tinkamai organizuota cinikų ir niekšų (reliatyvistų ir skeptikų) kompanija. Žr.: Fuller S. *Social Epistemology*. Bloomington: Indiana UP, 1988.

kintančios. „Dogmatinį“ racionalizmą Albertas vadina dar ir „klasikiniu“, o jo įsigalėjimą (pradedant antikos laikais) sieja su tuo įspūdiu, kurį amžininkams padarė Euklido geometrija, tapusi racionalios argumentacijos etalonu. „Dogmatiniam racionalizmui“ Popperis ir Albertas priskiria ir loginio empirizmo filosofiją: todėl, kad svarbiausiu geros mokslinės teorijos bruožu loginis empirizmas laiko jos aukštą patvirtinimo duomenimis laipsnį. Popperio požiūriu, svarbiausi geros teorijos privalumai yra kuo didesnė apimtis ir aiškina moji galia, nes tokia teorija yra lengviau falsifikuojama. Taigi loginio empirizmo ir kritinio racionalizmo skirtumai gali būti interpretuojami kaip „ginčas dėl vertinimų“, – o būtent kaip ginčas dėl mokslo vertybių (teorijų vertinimo kriterijų). Tai, beje, teigia ir pats Albertas, nurodydamas, kad mokslo filosofijoje „vykstančius ginčus galima būtų be išlygų priskirti diskusijų dėl vertybių sričiai“⁸⁵, o pačią mokslo filosofiją „laikyti vertybių teorijos (*Wertlehre*) dalimi“.⁸⁶

Tuos ginčus Albertas lokalizuoja jo taip vadinamame metakalbiniame mokslo lygmenyje. O būtent, tikslindamas vėberiškąją mokslo VNP formuluotę, jis siūlo kiekvienoje mokslo disciplinoje skirti jos dalykinę sritį, „objektinę kalbą“ (*Objektsprache*) ir metakalbą.⁸⁷ Disciplinos dalykinei sričiai priklauso objektai, kuriuos aprašo mokslo kalbos teiginiai. Patys šie teiginiai priklauso disciplinos „objektinei kalbai“. Teiginiai, kuriais formuluojamos mokslo disciplinos metodikos ir metodologijos

taisyklės bei visi kiti dalykai, kuriuos Weberis vadino vertybinėmis mokslo prielaidomis, priklauso mokslo disciplinos metakalbai. Tokių metakalbinių sprendimų, kuriais nustatomos konkrečios disciplinos „žaidimo taisyklės“ (jos „konstitucija“), visumą pats Albertas siūlo vadinti tos disciplinos „vertybine baze“. Viena iš tokių mokslo disciplinos metakalbai priklausančių taisyklių yra ir pats VNP principas, kuris išreiškia sprendimą apriboti mokslo uždavinius „informavimo“ funkcija.⁸⁸ Toks sprendimas draudžia mokslo objektinėje kalboje formuluoti ir pagrįsti vertinimo teiginius (apie dalykinės srities objektus). Tačiau vertinimo teiginiai gali būti mokslo dalykinės srities dalis, taip pat įeiti į metakalbos sudėtį. Su pirmuoju atveju turime reikalo socialinių mokslų disciplinose, kurios tarp kitų dalykų aprašo veikėjų vertybinės nuostatos, taip pat aiškina ir numato jų pokyčius. Metakalboje formuluojami vertinimo teiginiai išreiškia tyrinėtojo metodologinius sprendimus.

Ar diskusijos dėl vertinimų (įskaitant metodologinius mokslininkų ginčus) yra išsprendžiamos racionaliais argumentais? Ne, jeigu argumentų „racionalumą“ suprasime dogmatinio racionalumo prasme. Tokiu atveju „racionalus“ yra argumentas, kuris pateikia pakankamus pagrindus tikėti tam tikro sprendimo (vertinimo teiginio ar principo) absoliučia galia, suteikia jam galutinį ir nebeginčytiną tikrumą. Taip, jeigu „racionalumą“ suprasime kritinio racionalumo prasme – kaip vertinimo paneigimo (falsifikacijos) racionaliais argumentais galimybę. Tai reiškia, kad falsifikacijos ir įrodymo asimetrija, kurią teigia kritinis racionalizmas, galioja taip pat ir ginčams dėl vertinimų. Nors racionalūs argumentai negali

⁸⁵ Albert H. *Traktat über kritische Vernunft*. S. 72.

⁸⁶ *Ibidem*. S. 73.

⁸⁷ Žr. Albert H. „Wertfreiheit als methodisches Prinzip. Zur Frage der Notwendigkeit einer normativen Sozialwissenschaft.“. In: Topitsch E. (Hrsg.) *Logik der Sozialwissenschaften*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1965. S. 186–187, 189.

⁸⁸ Žr.: Ten pat. P. 194, 199.

būti pakankamas pagrindas priimti tam tikrą sprendimą, pasiūlymai priimti tam tikrą sprendimą gali būti kritikuojami. Taigi kritiniai racionalistai „kritinio patikrinimo principą“ laiko universaliu, – pritaikomu ir diskusijose dėl faktų, ir ginčiuose dėl vertinimų (sprendimų). Visi vertybiniai principai (įskaitant metodologines mokslo taisykles) galioja tik preliminariai, „hipotetiškai“ – tol, kol neišrastos pranašesnės alternatyvos ir kol nerasti stiprūs argumentai, verčiantys jų atsisakyti. Ginčams dėl vertinimų galioja ir pliuralizmo principas: vertinimų (sprendimų pasiūlymų) įvairovė yra sveikintina, nes ji mažina tikimybę, kad geriausi sprendimai bus „pražiopsoti“.

Weberio pažiūras į ginčus dėl „galutinių“ vertinimų Albertas kvalifikuoja kaip pliuralizmo ir fundamentalizmo derinį.⁸⁹ Weberis yra pliuralistas, konstatuodamas, kad egzistuoja daug skirtingų „galutinių“ vertinimų, tarp kurių nėra vienas nėra toks, kad jo naudai pateikti pagrindai priverstų kiekvieną racionalų diskusijos dalyvį priimti jį ir tik jį. Weberis yra fundamentalistas, kadangi jis orientuojasi į klasikinį (dogmatinį) racionalumo modelį, – mano, kad ir vertinimas, ir pažinimas turi tam tikrus „galutinius“ pagrindus. Kaip teigia vokiečių filosofas, apie orientaciją į šį modelį liudija pats Weberio įsitikinimas, kad vertinimai remiasi tam tikromis „aksiomomis“, kurių statusas yra analogiškas Euklido geometrijos aksiomų statusui. Alberto nuomone, joks teorinis teiginys ar vertinimas pats savaime nėra aksioma. Laikyti jį tokiu reiškia priimti sprendimą jo nekritikuoti, t. y. sudogminti. Vokiečių filosofo nuomone, toks sprendimas visada yra arbitralus. „Net jeigu nelaikysime, kad kiekvienai tezei iš principo egzistuoja begalinė

daugybė prielaidų, neįmanoma nurodyti taško, kuriame turėtų būti nutrauktas pagrindimo regresas. Tad daugių daugiausia galima pasakyti, kad tas, kas Maxo Weberio vaizduojamoje diskusijoje dėl vertinimų kurį nors iš savo teiginių paskelbia „galutine“ prielaida, nėra pasirengęs apie jį diskutuoti šiame kontekste. Vadinasi, jo postuliuota riba pasirodo esanti priklausoma nuo diskusijos partnerio valios. Taigi ir diskusijoje dėl vertinimų racionalumas turi tik tas ribas, kurias jam nustato patys dalyviai.“⁹⁰

Jeigu apibendrintume, tai Albertas siūlo TL2 papildymą. Būtent jis siūlo TL2 (sprendimai neplaukia iš faktų) papildyti išlyga, kad faktai gali falsifikuoti sprendimus. Vis dėlto šis papildymas palieka be atsakymo labai svarbų klausimą: ar faktai patys savaime gali būti pakankamas pagrindas atmesti tam tikrą sprendimą? Reikalas tas, kad ir pats Weberis patarė ginčiuose dėl vertinimų naudotis kritinių racionalistų rekomenduojama „hipotetinededukcine“ argumentacijos strategija: parodyti oponentui, kad jo ginamų principų realizacija nėra įmanoma be tam tikrų „šalutinių“ pasekmių (kainos) arba iš viso nėra įmanoma (kad tas principas yra utopiškas). Ką jis neigė, – tai galimybę įtikinti oponentą atsisakyti principo, jeigu ta kaina jam neatrodo per aukšta arba jeigu oponentas yra „įsitikinimo etikos“ šalininkas ir nelaiko pasekmių principo vertės kriterijumi. Taigi faktai gali falsifikuoti sprendimą tik konjunkcijoje su vertinimo sprendimais (Popperio ir Alberto terminologija – sprendimais), kurie šios konkrečios diskusijos kontekste yra „baziniai“, t. y. pripažįstami visų diskusijos dalyvių. Tačiau kartu sprendimų falsifikacijos (o taip pat ir racionalios diskusijos

⁸⁹ Žr.: Albert H. *Traktat über kritische Vernunft*. S. 84.

⁹⁰ Ibidem. S. 89.

galimybė) pasidaro priklausoma nuo atsitiktinio fakto, ar diskusijos dalyviai priima tam tikrus bendrus sprendimus (vertinimus). Ar galime būti tikri, kad kiekvienoje diskusijoje dėl vertinimų aptiksime bendrą jos dalyvius siejantį pagrindą tam tikrų sprendimų, kuriuos pripažįsta visi diskusijos dalyviai, pavidalu?

„Dogmatiniai“ racionalistai galėjo manyti išvengę šio keblumo, kadangi jie tam tikrus sprendimus ir teiginius „baziniais“ laikė dėl tam tikrų jų vidinių savybių, kurios garantuoja jų teisingumą. „Kritiniai“ racionalistai ragina palikti atvirus kritikai visus sprendimus ir teiginius, t. y. neatmesti galimybes, kad kiekvienas iš jų (nors ir ne visi kartu) yra klaidingi. Kartu jie negali ignoruoti tos aplinkybės, kad kritika negali būti konstruktyvi, jeigu ji vienu metu kvestionuoja visusteiginius ir visus sprendimus: tai jau nebe kritinis racionalizmas, bet radikalus skepticizmas. Tam tikro atskiros „kritikos seanso“ rėmuose tam tikri teiginiai turi būti išskirti kaip baziniai, pripažįstami visų šios konkrečios diskusijos dalyvių. Šie teiginiai yra tikrinamos hipotezės ar kritikuojamo sprendimo falsifikatoriai. Jų „baziškumas“ yra reliatyvus, santykinis, nes kituose kontekstuose jie patys gali būti kritinės kontrolės objektais. Tačiau koku būdu santykiškai bazinių teiginių aibė yra identifikuojama, išskiriama tam tikro atskiros „kritikos seanso“ rėmuose? Alberto ir Popperio nuomone, tai yra daroma mokslininkų bendruomenės sprendimu – „baziniai“ yra tie teiginiai, dėl kurių „baziškumo“ sutaria ir tikrinamos hipotezės šalininkai, ir jos kritikai. Tokia eksplicitinė ar implicitinė specialistų bendruomenės sutartis, kas šio „kritikos seanso“ rėmuose bus laikoma „kietais faktais“ ir neginčijamais sprendimais, yra viena iš konstitucinių to „seanso“ prielaidų. Svarbu pabrėžti,

kad toks išankstinis sutarimas yra *racionalios* diskusijos tiek dėl sprendimų, tiek dėl empirinių teorijų sąlyga. Kurie teiginiai yra tam tikrą teoriją empiriškai kontroliuojantys faktai, – yra bendro ta teorija besidominčių specialistų sprendimo reikalas.

Tačiau ar dėl to nenusitrina pati riba tarp sprendimų ir faktų? „Faktais“ diskutuojantys tyrinėtojai vadina ne ką kita, kaip savo (teigiamai ir „santykiškai“) „bazinius“ teiginius. Kita vertus, „faktas“ vargu ar gali reikšti ką kita nei „teisingas teiginys“. Jeigu „baziniai teiginiai“, „faktai“, „teisingi teiginiai“ reiškia tą patį, o teiginio „baziškumas“ išreiškia bendrą sprendimą nekvestionuoti tam tikro teiginio, tai ir teiginio tiesa (jo kaip „fakto“ statusas) irgi teiškai reiškia bendrą sprendimą. Tačiau visiškai perskyros tarp sprendimų ir faktų pašalinimas reikštų TL1 atmetimą, o kartu netektų pagrindo ir TL2.⁹¹ To Albertas ir Popperis siekia išvengti, deklaruodami savo ištikimybę realizmui ir kartu klasikinei tiesos sampratai. Popperis teigia, kad tarp faktų ir sprendimų egzistuoja asimetrija: „nusprenddami priimti pasiūlymą (bent jau preliminariai), mes sukuriame atitinkamą principą (bent jau preliminariai), tačiau nusprenddami pripažinti teiginį, mes nesukuriame atitinkamo fakto“.⁹² Teiginiai, skirtingai nuo sprendimų, turi tiesos vertę, kuri priklauso nuo teiginio atitikimo ar neatitikimo tikrovei, o ne nuo specialistų sprendimų juos priimti ar atmesti. Kritikuodami esamas

⁹¹ Iš tikrųjų TL2 kritinio racionalizmo kontekste atrodo gana arbitraliai: jeigu sprendimai yra lygiai taip pat falsifikuojami kaip ir teiginiai, tai koku pagrindu mokslo kompetencijos sfera apribojama vien „informavimo“ funkcija? Jeigu ginčiuose dėl vertinimų galime pasiekti ne daugiau (bet ir ne mažiau!), negu ginčiuose dėl faktų – sukritikuoti ir atmesti tam tikrus pasiūlymus – tai kodėl kartu su K. R. Popperiu turime manyti, kad „etika nėra mokslas“ (žr. 78 išnašą)?

⁹² Popper K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. P. 503.

teorijas ir išrasdami naujas, kartu artėjame prie tiesos.⁹³ Tačiau tada išeitu, kad „baziniai teiginiai“ – tai nebūtinai faktai (teisingi teiginiai), arba kad faktai – tai nebūtinai teisingi teiginiai. Ir viena, ir kita prieštarauja kalbinei intuicijai (Popperis, aišku, galėtų atšauti, kad tai yra „dogmatinio racionalizmo“ paveikta intuicija). Ne mažiau svarbu, kad šis kritinio racionalizmo „kritinis realizmas“ yra įtartinai panašus į metafizinę „dogmą“, kurių pomėgiu jie kaltina „dogmatinius racionalistus“. Kritinių argumentų, kuriais transcendentinių „daiktų savaime“ postulatas kritikuojamas kaip „dogma“, filosofijos istorijoje pasiūlyta tikrai nemažai. Kaip kritinis racionalistas gali pateisinti šia proga sau daromą išimtį iš universalaus draudimo „imunizuoti“ ir „dogminti“?

Šiuos kritinio racionalizmo vidinius sunkumus antrojo WS „raundo“ metu įžvalgiai atskleidė ir panaudojo „kritinės teorijos“ projekto filosofinei legitimacijai Habermasas. Jis kartu su Adorno šiame raunde gynė vadinosios „kritinės teorijos“ pozicijas (kiek vėliau į šią diskusiją įsijungė dar viena „kritinės teorijos“ superžvaigždė – Herbertas Marcuse⁹⁴). Principinę „kritinės teorijos“ opoziciją mokslo VNP lemia kitokia socialinio mokslo tikslų samprata, kurią deklaruoja jau pats jos pavadinimas. „Kritinės teorijos“ požiūriu, vertingas yra tik toks socialinis mokslas, kuris tarnauja žmonių emancipacijai, jų susvetimėjimo įveikimui. Patį susvetimėjimą ji supranta kaip žmonių veiklos kolektyvinių produktų (rinkos stichijos, valstybės, ideologijos) viešpatavimą, kuris iškreipia „autentišką“ žmogaus prigimtį,

įskiepia jam „iškreiptus“ norus, neteisingą („ideologišką“) socialinio pasaulio ir savo paties savasties suvokimą. „Kritinė teorija“ siekia sujungti į vieną lydinį empirinę („susvetimėjimo“ ar „išnaudojimo“ mechanizmo atskleidimą) bei normatyvinę (pateikti viziją visuomenės, kurioje žmonės nėra susvetimėję ar išnaudojami) problematiką ir veikti kaip žmonių gyvenimą transformuojanti jėga, kuri keičia žmonių sąmonę, demaskuodama ideologines iliuzijas bei sužadindama priespaudos bei įprasto gyvenimo būdo „neautentiškumo“ sąmonę.⁹⁵

Socialinių mokslų sampratą, kai jų galimybės apribojamos empirinių reiškinių aprašymu, aiškinimu ir numatymu, Adorno vadino „pozityvistine“, visiškai ignoruodamas visus kitus skirtumus tarp filosofinių teorijų (visų pirma tarp loginio empirizmo ir kritinio racionalizmo), kurios laikosi tokios socialinių mokslų tikslų sampratos.⁹⁶ Vertindami Adorno pažiūras analitinės metaetikos požiūriu, galėtume pasakyti, kad jis kritikavo šią sampratą iš sociologinio natūralizmo pozicijų, implicitiškai apibrėždamas vertinimo terminus socialinės teorijos (ir, be to, labai specifinės) terminais. Jo požiūriu, socialinė teorija, kuri pajėgia pažinti visuomenę kaip socialinių reiškinių visumą ir atskleisti jos „esmines“ raidos tendencijas, kartu gali pateikti ir objektyvius socialinių reiškinių vertinimo kriterijus. To negali padaryti „nekritinės“ ar „pozityvios“ socialinės teorijos, kurios apsiriboja atskirų visuomenės reiškinių pažinimu. Jos irgi išreiškia (jeigu ne

⁹³ Žr.: ibidem. P. 495–496.

⁹⁴ Žr.: Marcuse H. „Industrialization and Capitalism in the Works of Max Weber“. In: Hamilton P. (Ed.) *Max Weber: Critical Assessments II*. Vol. 3. L.: Routledge, 1991. P. 123–136.

⁹⁵ Nuodugnią „kritinės teorijos“ idėjos analizę žr.: Geuss R. *The Idea of Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge: Cambridge UP, 1981.

⁹⁶ Žr. Adorno Th. W. „Zur Logik der Sozialwissenschaften“. In: Adorno Th. W. et al. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. S. 125–144.

eksplicitiškai, tai implicitiškai) tam tikrus vertinimus, nes priima tos visuomenės, iš kurios jos „iškerpa“ savo tyrimo objektus, santvarką kaip nekvestionuojamą duotį, ir kartu ją legitiuoja. Kadangi tokių socialinių teorijų atramos taškas yra „siauras“ ir „ribotas“, tai klaidingi ir jas persunkiantys vertinimai.

Nors ir Habermaso tekstuose, parašytuose WS kontekste, galima aptikti panašių minčių, jo argumentacija yra labiau rafinuota.⁹⁷ Viena vertus, jis išnaudoja anksčiau nurodytą kritinio racionalizmo keblumą, teigdamas, kad tam tikrais ypatingais atvejais skirtumas tarp sprendimų (vertinimų) ir deskriptyvinių teiginių gali visai nusitrinti, – taip, kad vienas ir tas pats kalbinio aktyvumo aktas išreiškia ir teiginį, ir sprendimą. Toks ypatingas atvejis yra kritinė refleksija. Su ja susiduriame ir tuo atveju, kai refleksijos objektas yra pats refleksijos subjektas, ir tuo atveju, kai refleksyvus subjektas padeda tokia refleksija užsiimti kitiems, kol kas dar nepakankamai refleksyviems subjektams (paradigminiu tokios situacijos atveju Habermasas laiko psichoanalitiko ir jo paciento santykius). Reflektuodamas veikėjas tuo pačiu metu apie save ir kažką sužino (pagrįstai priima ar atmeta tam tikrus teiginius), ir save keičia, priimdamas vienokius ar kitokius sprendimus (būti kitokiu, negu buvo ligi šiol). „Emancipuojanti išvalga paverčia loginę prievartą (*logischen Zwang*) empirine. Būtent tai daro kritika; ji įveikia faktų ir standartų dualizmą ir taip sukuria racionalios diskusijos, kuri priešingu atveju suskiltų į sprendimus ir

dedukcijas be jokių tarpinių grandžių, kontinuumą“.⁹⁸ Šis pažinimo ir vertinimo, konstatavimo ir performatyvumo susiliejimas į vieną, prieštaraujantis ir TL1–TL2, ir TM1, ir TE1, Habermaso požiūriu yra ne „kritinės teorijos“ trūkumas, bet atvirksčiai, jos privalumas, kurio dėka ji yra tam tikra „aukštesnė“ socialinio mokslo forma.

Kaip „kritinės teorijos“ privalumą Habermasas pateikia ir jos sugebėjimą atskleisti tokias „žemesniųjų“ tyrimo sričių vertybines prielaidas, kurios lieka nepastebimos patiems tų sričių tyrinėtojams. Pavyzdžiui, Habermasas laiko iliuzija būdingą šiems tyrinėtojams įsitikinimą, kad jie vadovaujasi vien pažintinėmis vertybėmis. Pačia giliausia gamtos mokslų ir jų pavyzdį besiorientuojančių socialinių mokslų vertybine prielaida Habermasas laiko tikslą pajungti kontrolei ir išnaudoti tyrimo objektus (tą tikrąjį jų tikslą atskleidžia sparnuotoji F. Bacono frazė „žinojimas – jėga“). Taigi toks tyrimas patenkina visai ne gryną teorinį, bet techninį „pažintinį interesą“. Jį vokiečių filosofas laiko vienu iš trijų galimų. Be jo, jis dar išskiria praktinį pažinimo interesą, kuris iškyla bendraujantiems žmonėms, susiduriantiems su „kultūros skirtumu“ nulemtais komunikacijos sunkumais (jis yra istorinės–hermenutinės humanistikos „transcendentalinė prielaida“), ir emancipacinį pažintinį interesą (*emanzipatorische Erkenntnisinteresse*), kurį patenkina pati kritinė teorija.⁹⁹

Kritikuodamas mokslo VNP principą, Habermasas „kritinę teoriją“ „praturtino“ atskiromis pragmatizmo filosofijos idėjomis.¹⁰⁰ WS

⁹⁷ Žr.: Habermas J. „Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik“. Ibidem. S. 155–192; taip pat jo: „Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus“. Ibidem. S. 235–266. Šie tekstai skelbiami taip pat Habermaso darbų rinktinėje: Habermas J. *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. 5. erw. Aufl. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1982. S. 15–76.

⁹⁸ Habermas J. *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. S. 69.

⁹⁹ Žr.: Habermas J. *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. S. 155.

¹⁰⁰ Smulčiau žr.: Keuth H. *Wissenschaft und Werturteil*. S. 125–140.

laikais parašytuose tekstuose pragmatizmo įtaka pasireiškia instrumentalistine gamtotyros interpretacija. Tuo pačiu keliu vokiečių filosofas eina ir vėliau parašytuose darbuose, kur jis sprendimų ir teiginių dichotomiją bando įveikti, pasiremdamas Ch. S. Peirce'o pasiūlyta konsensusine („santarine“) tiesos teorija. Ši teorija patraukli tuo, kad leidžia išvengti ontologinių problemų, su kuriomis susiduriame, neigdami vertinimų ir deskriptyvinių teiginių dichotomiją ir tuo pačiu metu vadovaudamiesi klasikine tiesos samprata (priimdami korespondentinę tiesos teoriją). Laikydami vertinimus teiginiais ir priimdami tą teoriją, turime atsakyti į klausimą, kas yra tie objektai, kuriuos „atitinka“ teisingi vertinimo teiginiai.

Santarinėje tiesos teorijoje tiesa suprantama kaip savybė, būdinga sakiniams, kuriuos priima visi diskusijos kontrafaktinėje idealioje komunikacinėje situacijoje dalyviai. Taip redefinavę tiesos sąvoką, galime neigti, kad egzistuoja koks nors esminis skirtumas tarp vertinimo ir deskriptyvinių teiginių. Galime būti kognityvistai ir antinatūralistai, neišsipareigodami teigti, kad pasaulio objektai turi ne tik „natūralias“, bet ir tam tikras ypatingas „nenatūralias“ savybes. Tačiau, būdami nuoseklūs, tokiu atveju turėtume neigti ir nepriklausomą nuo diskutuojančių subjektų objektų, kuriuos aprašo deskriptyviniai teiginiai (tradicine prasme) egzistavimą, t. y. atsakyti „realistinės“ (ar „transcendentinės realistinės“) pažinimo sampratos.

Pragmatinis „kritinės teorijos“ posūkis Habermaso darbuose, parašytuose po WS, anticipavo tam tikras analitinės ir postanalitinės filosofijos raidos tendencijas, išryškėjusias paskutiniaisiais ką tik pasibaigusio šimtmečio dešimtmečiais. Mokslo VNP tapo naujų kritinių atakų, kur susijungė postpozityvistinės

mokslo filosofijos, „mokslinio žinojimo sociologijos“, „vidinio realizmo“ šalininkų ir postanalitinės metaetikos atstovų pastangos, objektu. Tačiau tai jau šio straipsnio tęsinio tema.

Išvados

1. Mokslo vertybinio neutralumo principas yra mažiausiai keturių skirtingų tezių (dviejų loginių, metodologinės ir etinės) konjunkcija.

2. Nušviesdamas metodologinę „kultūros mokslų“ VNP problematiką, Weberis skiria trumpalaikę ir ilgalaikę mokslo raidos perspektyvą, ir ilgalaikėje perspektyvoje numato mokslo vertybinių prielaidų kaitos galimybę. Weberio mokslo raidos viziją, kurią pats jos autorius išreiškia metaforomis, galima konceptualiai artikuliuoti ir konkretizuoti, panaudojant vokiečių konstitucinės teisės teoretiko Schmitto perskyrą tarp „normalių“ ir „išimtinų“ situacijų.

3. Loginė empiristinė VNP metodologinio aspekto samprata, pagrįsta atradimo konteksto ir pagrindimo konteksto perskyra, susiduria su „anomalija“ statistinių hipotezių tikrinimo logikoje. Tai yra priimtino statistinio reikšmingumo lygmens pasirinkimo priklausomybė nuo nepažintinių vertybių (t. y. nuo pirmos ir antros rūšies klaidų praktinių pasekmių vertinimo kriterijų).

4. M. Weberio idėjų apie „galutinių“ vertinimų konfliktus prototipas ir spėjamas šaltinis yra Kierkegaardo „egzistencijos dialektika“. Kitas tikėtinas jų šaltinis ir prototipas yra Kanto „grynojo proto“ transcendentalinės dialektikos analizė, kurią Weberis transformuoja į praktinio proto antinomijų koncepciją.

4. Weberio pasisakymų apie vertinimo teiginių pažintinį statusą analizė suteikia pagrindą

literatūroje diskutuojamų požiūrių „meniu“ papildyti dar viena alternatyva: Weberio kaip emotyvisto (MacIntyre) ir kaip preskriptyvisto (Runciman) vertinimams priešinti požiūrį, kad jis buvo kognityvistas, antinaturalistas ir aksiologinis agnostikas.

5. Popperio ir Alberto kritinis racionalizmas susiduria su falibilistinės pažinimo sampratos

suderinamumo su faktų ir sprendimų dualizmo teze problema.

6. Kritinės teorijos „pragmatinis posūkis“ po „ginčo dėl pozityvizmo“ anticipuoja paskutiniųjų dešimtmečių analitinės ir postanalitinės filosofijos raidos tendencijas. Viena iš tų tendencijų yra „ginčo dėl vertinimo sprendinių“ reanimacija.

THE PROBLEM OF VALUE NEUTRALITY OF SCIENCE IN THE XXTH CENTURY PHILOSOPHY (MAX WEBER, ANALYTICAL PHILOSOPHY OF SCIENCE AND METAETHICS, CRITICAL THEORY)

Zenonas Norkus

Summary

The article analyses prehistory of current discussions on the problem of value neutrality of science. In this problem, three aspects are distinguished: logical one (represented by the dichotomy of descriptive and evaluative statements, and by „Hume’s principle“); methodological one (demand to base acceptance and rejection of hypotheses on cognitive values only), and ethical one (prohibition to advocate and to promote noncognitive values on behalf of science). Three stages in the ongoing philosophical discussions on value neutrality of science are distinguished. The scope of article is restricted, however, to analysis of arguments propounded and discussed during the first two stages. Special consideration is paid to difficulties confronted by the proponents of this principle. One of these difficulties is dependence of choice of significance level in statistical inference on practical considerations concerning consequences of the type I vs. type II error (this is a problem for logical empiricist philosophy of science). Another one is relevant for assessment of critical rationalism: is dichotomy of decisions and facts compatible with thesis of conventionality of „basic statements“, i.e. their dependence on decisions? Reasons for principled opposition to the idea of value neutral science by „critical theory“ are discussed locating these reasons in the peculiarities of its self-understanding as critical social science with emancipatory mission. The classical formulation of value neutrality of science by German sociologist Max Weber (1864–1920) is used as the starting point in exposition and comparison of different formulations of this principle. A special attention is paid to Weber’s statement that

„sciences of culture“ have value presuppositions which time to time undergo a radical change (this thesis is most strongly stated in Weber’s astronomic metaphor of constellation change in „Objektivität“ article). This statement is considered as anticipation of ideas current in postpositivist philosophy of science that epistemic values (aims of science) are historically changeable. The question is inquired what place Weber’s views concerning possibility of rational discussion about „ultimate valuations“ occupy among the metaethical standpoints established in the postweberian analytical metaethics? Against the prevailing interpretations of Weber as noncognitivist of emotivist (MacIntyre) or prescriptivist (Runciman) kind suggestion is made that Weber’s views can be considered as cognitivist (namely, as cognitivist antinaturalist scepticism or agnosticism). As prototype for Weber’s concept of conflict between the „ultimate“ valuations is considered Kant’s transcendental dialectics of pure (theoretical reason). So Weber’s concept is interpreted as outline of quasi-transcendental dialectics of practical reason. This dialectics (like that of theoretical reason as analyzed by Kant) doesn’t contain the statement that „ultimate“ value statements (Weber) or metaphysical statements (Kant) have no truth value. It only contains the thesis of epistemic unaccessibility of practical (Weber) or metaphysical (Kant) truth for human understanding, i.e. scepticism or agnosticism about the knowledge of „ultimate“ values (Weber) or „things in themselves“ (Kant).

Key words: value neutrality of science, Max Weber, metaethics, critical rationalism, critical theory

Įteikta 2000 12 29